

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Тема 3. Населення і трудові ресурси

Демографічні передумови розміщення продуктивних сил. Демографічна ситуація в Україні. Соціальна структура населення та трудові ресурсний потенціал України. Формування та регулювання регіональних ринків праці. Складники виробничого і науково-технічного потенціалу. Роль науки і техніки в удосконаленні розштуку і розміщення продуктивних сил. Формування національного ринку технологій, "ноу-хау", патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг.

Лекції 6-7

Населення України	2
Кількість і густота населення	2
Природний приріст населення	3
Міграції населення	6
Статевий і віковий склад населення	6
Трудові ресурси	9
Ринок праці	12
Поняття ринку праці, його елементи та функції	12
Національний ринок праці: співвідношення внутрішнього і зовнішнього	16
Молодіжна політика зайнятості: розробка спеціальних програм	17
Основні показники ринку праці (річні дані)	19
Розселення	20
Сільське розселення.....	21
Міське розселення	23
Всеукраїнський перепис населення 2001 р.	27
З історії переписів населення	27
Результати проведення Всеукраїнського перепису населення	30
Виробничий і науково-технічний потенціал	32
Сутність і роль науково-технічного прогресу.....	32
Науково-технічний потенціал України	33
Основні визначення по розділу "Населення і трудові ресурси"	36
Історико-географічні та етнографічні землі (краї, області) України та регіонів, тісно пов'язаних з українським етносом	39
Примітки	45

Студента ____ к ____ гр
факультету _____

Упорядники: Коротун С.І.
к.геогр.н. Романів О.Я.

Рівне 2007

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Кількість і густота населення

Відносно повні матеріали про кількість населення України ми маємо лише з часів першого повоєнного перепису 1959 р., хоч і він, як і всі наступні Всесоюзні переписи населення (1970, 1979, 1989 рр.) не був позбавлений вад державного суб'єктивізму, а дані Всеукраїнського перепису населення 2001 року наведені нижче.

Таблиця 3.1.
Кількість наявного населення з 1913 р.
(на початок року) *

(млн.чол.)

	Кількість населення			Із загальної кількості населення	
	всього	у тому числі		чоловіки	жінки
		міське	сільське		
1913	35,2	6,8	28,4		
1939	40,5	13,6	26,9	19,4	21,1
1959	41,9	19,2	22,7	18,6	23,3
1960	42,5	19,9	22,6	18,9	23,6
1965	45,1	22,8	22,3	20,2	24,9
1970	47,1	25,7	21,4	21,3	25,8
1975	48,9	28,6	20,3	22,3	26,6
1979	49,8	30,5	19,3	22,8	27,0
1980	49,9	30,9	19,0	22,8	27,1
1985	50,8	32,9	17,9	23,4	27,4
1989	51,7	34,6	17,1	23,9	27,8
1990	51,8	34,8	17,0	24,0	27,8
1991	51,9	35,1	16,8	24,1	27,8
1992	52,1	35,3	16,8	24,2	27,9
1993	52,2	35,4	16,8	24,2	28,0
1994	52,1	35,4	16,7	24,2	27,9
1995	51,7	35,1	16,6	24,1	27,6
1996	51,3	34,8	16,5	23,9	27,4
1997	50,9	34,5	16,4	23,7	27,2
1998	50,5	34,3	16,2	23,5	27,0
1999	50,1	34,0	16,1	23,3	26,8
2000	49,7	33,8	15,9	23,0	26,5
2001	49,3	33,5	15,8	22,8	26,3
2002**	48,5	32,6	15,9	22,5	25,9
2003	48,0	32,3	15,7	22,1	25,7
2004	47,6	32,1	15,5	21,9	25,5
2005	47,3	32,0	15,3	21,8	25,3
2006	46,9	31,9	15,1	21,6	25,2
2007	46,6	31,8	14,9	21,4	25,0

* Дані про населення наведено за 1913 р. у сучасних межах території України, за 1939 р. за оцінкою по території УРСР без Закарпатської області; за 1959 та 1970 рр. за переписом на 15 січня, за 1979 р. - за переписом на 17 січня, за 1989 р. за переписом на

** Дані наведені за даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 року

Загальну уяву про динаміку чисельності населення України протягом ХХ ст. дає таблиця 3.1. Загальна тенденція до зростання чисельності населення у нашому столітті неодноразово порушувалася. Особливо помітні "провали", зафіксовані між 1913-1926 рр. (Перша світова та громадянська війни) і між 1940 та 1950 роками (Друга світова війна), коли мільйони українців загинули в часи воєнного лихоліття або змушені були емігрувати за межі рідного краю. Більш детальний (щорічний) аналіз динаміки чисельності населення показує мільйонні втрати українства під час голодоморів 1921, 1932-33 та 1946 років, сталінських репресій 1933-39 років (особливо на сході України), західноукраїнського етноциду 1941 та 1943-1955 рр. За існуючими оцінками (Ф.Заставний, 1994), без військових, великодержавницьких та тоталітаристських втрат (лише протягом ХХ ст.), загальна чисельність населення в Україні була б принаймні вдвічі більшою від сучасної, сягаючи щонайменше 100 млн.чол.

Населення України розміщене по території дуже нерівномірно. У кожній адміністративній області населення теж розміщується нерівномірно - густота населення змінюється у широкому діапазоні по окремих районах і особливо зростає на території міських населених пунктів. Так, за абсолютними показниками густоти населення в Україні виділяється м.Київ. Зміни чисельності населення у часі (рис.3.1.,3.2.) та нерівномірність його розселення по території держави пов'язані з цілим комплексом найрізноманітніших факторів: природних (рельєф, клімат, ресурсний потенціал тощо), біологічних, історичних, соціально-економічних, екологічних.

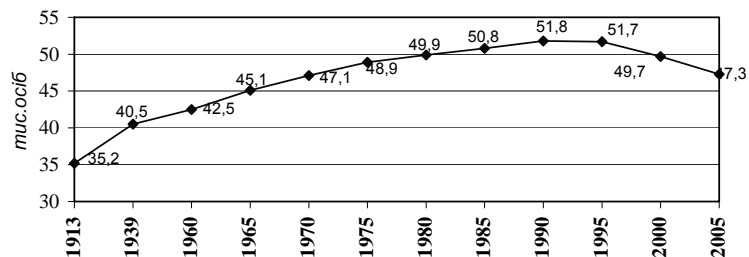

Рис.3.1. Кількість наявного населення (1913-2005)

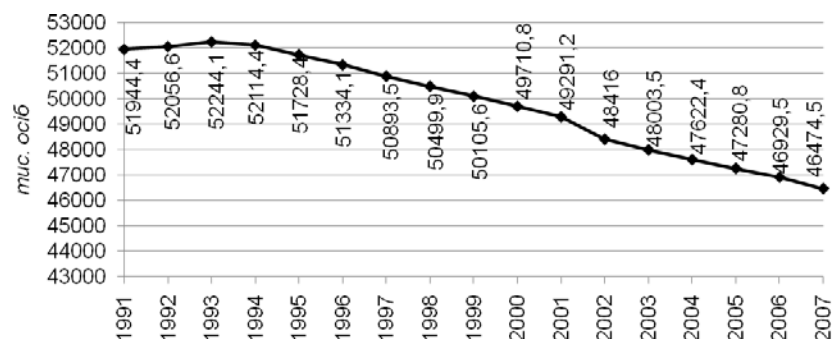

Рис.3.2. Кількість наявного населення на початок року (1991-2007)

Природний приріст населення

У широкому вжитку під приростом населення розуміють збільшення чисельності жителів будь-якої території (області, району, населеного пункту) за будь-який проміжок часу (рік, період між переписами тощо). Такий приріст іменують **загальним** і оцінюють у абсолютних чи відносних показниках. **Абсолютні величини приросту** визначаються як різниця між кількістю населення даної території на кінець контрольованого періоду та на його початку. Такий приріст може бути додатним (позитивним) або від'ємним (негативним). Саме абсолютні значення загального приросту беруться за основу кількісних оцінок зміни чисельності (динаміки) населення, про що мова йде вище. **Відносні показники приросту населення** можуть визначатися у темпах приросту (відношення абсолютної величини приросту до загальної кількості населення на початку досліджуваного періоду, що вимірюється у відсотках) або показуються через різні коефіцієнти. Серед таких коефіцієнтів найбільшим поширенням користується відношення абсолютної величини загального приросту населення до середньої за досліджуваний період чисельності населення даної території, яке вимірюється у проміле (‰), тобто показує величину приросту на 1000 мешканців. Наприклад, за період з 1979-95 рр. населення України збільшилося на 1,5 млн.чол. Це означає, що темпи приросту населення за цей час становили 3,0‰, а коефіцієнт приросту - 29‰, тобто на кожну тисячу мешканців держави збільшення становило 29 чол.

Величина загального приросту населення складається з природного та механічного (міграційного) приросту.

Природний приріст населення визначається алгебраїчною різницею між чисельністю народжених живими і померлих людей на певній території за певний проміжок часу.

Народжуваність в Україні протягом останніх десятиріч стабільно знижується (лише наприкінці 50-х років відмічалася короточасне піднесення коефіцієнтів народжуваності). В цілому цей процес не можна вважати аномальним, оскільки порівняно невисока народжуваність притаманна майже всім розвиненим країнам світу, насамперед - європейським.

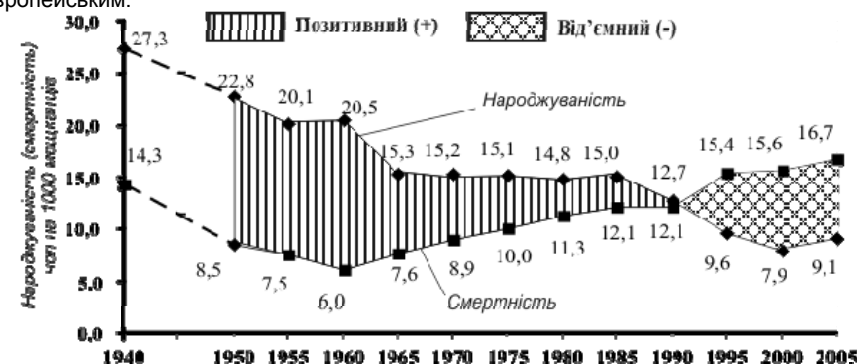

Рис.3.3. Динаміка природного приросту населення в Україні (1940-2005 рр.)

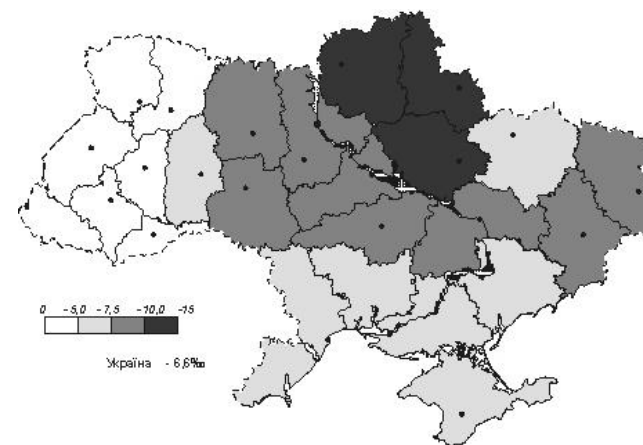
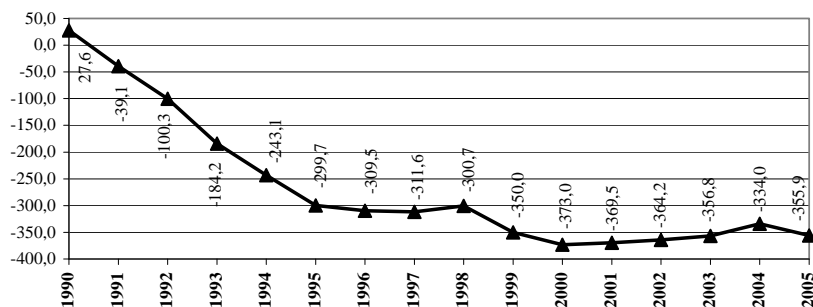

Рис.3.4. Природний приріст населення станом на 1.08.2007 р., ‰

Насторожує лише круте падіння кривої народжуваності після 1985 р., що хронологічно співпадає з початком перебудовчих процесів у нашій колишній країні. В цілому серед об'єктивних причин зниження народжуваності (у тому числі й в Україні) слід відзначити збільшення середньої тривалості життя (загальне "старіння" населення), зростання "вартості дитини", порушення традиційної стабільності родинних взаємин тощо.

Таблиця 3.2.

Територія, кількість населення по регіонах на 5 грудня 2001 р.

	Територія, тис. км ²	Кількість населення, тис. чол.	У тому числі		У тому числі	
			міське	сільське	чоловіки	жінки
Україна	603,7	48416	67	33	22475	25941
АР Крим	26,1	2031	63	37	939	1092
області						
Вінницька	26,5	1772	46	54	811	961
Волинська	20,2	1061	50	50	501	560
Дніпропетровська	31,9	3560	83	17	1649	1911
Донецька	26,5	4843	90	10	2226	2617
Житомирська	29,9	1389	56	44	645	744
Закарпатська	12,8	1258	37	63	607	651
Запорізька	27,2	1926	76	24	888	1038
Івано-Франківська	13,9	1409	42	58	666	743
Київська	28,1	1828	58	42	848	980
Кіровоградська	24,6	1129	60	40	519	610
Луганська	26,7	2546	86	14	1173	1373
Львівська	21,8	2626	59	41	1247	1379
Миколаївська	24,6	1264	66	34	589	675
Одеська	33,3	2468	66	34	1159	1309
Полтавська	28,8	1630	59	41	747	883
Рівненська	20,1	1173	47	53	556	617
Сумська	23,8	1300	65	35	595	705
Тернопільська	13,8	1142	42	58	530	612
Харківська	31,4	2910	78	22	1342	1568
Херсонська	28,5	1174	60	40	549	625
Хмельницька	20,6	1431	51	49	661	770
Черкаська	20,9	1402	54	46	640	762
Чернівецька	8,1	923	40	60	433	490
Чернігівська	31,9	1236	58	42	562	674
м. Київ*	0,8	2607	100	-	1220	1387
м. Севастополь**	0,9	378	94	6	173	205

* Включаючи смт. Гуша-Водиця, підпорядковане міській Раді

** Включаючи м. Інкерман і смт. Кача, підпорядковане міській Раді

лих мешканців за кожний рік. Як видно з рис.3.3., де показники щорічного природного приросту населення виражаються відрізками ординати між кривими народжуваності та смертності, вже початку 60-х років, коли цей приріст становив 13-14‰, починається його загальне зниження, а з 1991 р. в цілому по Україні показники природного приросту

Ці та інші причини, зумовлені соціально-економічними негараздами та моральною трансформацією суспільства протягом останніх десятиріч, в Україні доповнюються комплексом екологічних напруг, насамперед пов'язаних з Чорнобильською трагедією 1986р.

Серед найважливіших надбань радянського періоду традиційно відзначалося зниження показників смертності населення. Проте, як видно з рис.3.3., вже з 60-х років смертність в Україні стабільно збільшувалася. Серед об'єктивних причин такого зростання, поряд із згаданими вище старінням населення та соціально-економічними негараздами, помітне місце посідають професійні захворювання, виробничий травматизм, нещасні випадки на роботі та в побуті, загибель людей на транспорті (в першу чергу на автошляхах).

Описані тенденції у перебігу народжуваності і смертності дозволяють зробити висновок про існування демографічної кризи в Україні. Найбільш виразною ознакою цієї кризи виступає динаміка величини природного приросту населення, тобто різниця між кількістю новонароджених і померлих

перейшли через нульове значення і стали від'ємними, тобто саме з цього часу щороку в державі помирає більше людей, ніж народжується. Природний приріст населення можна зобразити і в тис.осіб (рис.3.5).

Міграції населення

Під міграціями населення (*лат. migratio - переселення*) розуміють механічний рух населення, тобто переміщення людей, пов'язані зі зміною постійного місця проживання. У статистичному обліку до мігрантів належать особи, які змінюють місце свого постійного проживання терміном понад 6 місяців (виняток становлять лише переміщення у сільській місцевості в межах одного адміністративного району). В залежності від характеру переміщення населення розрізняють міграції зовнішні (у даному випадку, коли йдеться про територію України, - переїзди між державами) та внутрішні (переїзди в інші області, райони, переміщення в системі "місто-село" тощо). Особливе місце посідають так звані маятникові міграції робочої сили, - переїзди від місць проживання до місць роботи і назад, поширені здебільшого у приміських зонах. Власне міграційні процеси складаються з потоків вибуття та потоків прибуття населення за певний період (як правило, за рік). Різниця між числом прибулих та тих, що виїхали за цей проміжок часу, визначається як сальдо міграцій. Саме сальдо міграцій відображає збільшення або зменшення чисельності населення даної території за вказаний період, а відтак воно теж, як і природний приріст населення, може бути позитивним (додатним) або негативним (від'ємним).

Україна традиційно належала до числа територій з високою міграційною рухливістю населення. За територіальними ознаками зовнішні міграційні процеси поділяються на міжконтинентальні та внутрішньоконтинентальні.

Неоднозначно складалися міграційні процеси в різних регіонах України. Строкатість і мінливість міграції по окремих роках не дає можливості відтворити повну картину переміщення населення в окремих областях. Певну уяву про загальні тенденції регіональних міграційних процесів за останні роки можна скласти з аналізу даних статистичного щорічника.

Описані особливості динаміки і регіональної диференціації природного приросту і механічного руху населення красномовно свідчать про зростання демографічної напруги в Україні, особливо в її східному, промислово найбільш потужному, регіоні. Кризові явища в демографії проявляються не тільки через негативні тенденції у кількісному складі населення, але й через особливості його вікової і статевий структури.

Статевий і віковий склад населення

Статевий склад населення України упродовж багатьох років залишається сталою - 46% чоловіків, 54% жінок.

Привертає до себе увагу той факт, що в Україні, як і в більшості інших країн світу, простежується вікова диференціація статевий співвідношення. Якщо у дитячому віці в усіх без винятку регіонах держави кількісно переважають чоловіки (народжується більше хлопчиків, ніж дівчаток) і це співвідношення простежується приблизно до середини працездатного віку (до 35-40 років), то вже з другої половини працездатного віку, і особливо у старшій віковій групі, явно домінують жінки. Процес вікової фемінізації суспільства пояснюється як загальнопланетарним переважанням тривалості життя жінок, так і наслідками згубного впливу другої світової війни та періодів довоєнних і післявоєнних масових репресій, які зачепили головним чином представників чоловічої статі.

У повоєнні роки в Україні намітилися деякі позитивні зрушення у статевий структурі населення, що проявилися через поступове збільшення частки чоловіків: якщо за переписом 1959 р. на кожну 1000 мешканців України жіночої статі припадало пересічно

798 чоловіків, у 1970 р. - 826, у 1979 р. - 844, у 1989 р. - 860, 1995 – 870, в 2001 р. цей показник дорівнює 866, а на кінець 2006 року – 856. Подібні тенденції простежуються практично в усіх областях України. Виняток становить лише Закарпатська область, де частка чоловіків у загальному населенні за останні роки майже не змінилася, залишаючись найвищою у державі (48,3%). Відносно високою часткою чоловічої статі (понад 900 чоловіків на кожну тисячу жінок) відрізняються також Львівська та Рівненська області. В той же час центральні і північні області України характеризуються більшою статевою диференціацією. Особливо в цьому плані виділяється Чернігівщина, де у 2001 р. питома частка чоловіків не перевищувала 834 осіб на 1000 представників жіночої статі.

Описаний процес статевого "вирівнювання", як видно з наведених цифр, протікає в Україні з певним уповільненням у часі, а відтак можна прогнозувати, що на подолання існуючої різниці у кількісному співвідношенні обох статей (за умови відсутності політичних і соціально-економічних катаклізмів) знадобиться щонайменше 50 років, а по окремих регіонах навіть більше 60-70 років.

На завершення відзначимо також існуючу статево-вікову диспропорцію між міським і сільським населенням. Якщо у містах кількісне співвідношення між представниками різних статей дещо вирівнюється (при збереженні переваги жіноцтва), то у сільській місцевості перевага жіночого населення більш помітна.

Вікова структура населення теж залишає бажати кращого. Україна вже давно перейшла до розряду "старіючих" країн. І хоч пересічний вік жителів держави становив у 2004р. 38 років, цей показник, починаючи з 70-х років неухильно збільшується. Процес "старіння" населення поширюється не тільки на жінок, про що згадувалося вище, але й на представників чоловічої статі. Для прикладу середній вік в Монако – 45 років, Японії – 42 роки, а Конго – 15,8 років, Уганда – 14,7 років (дані на липень 2006 року).

При побудові статево-вікової піраміди (рис.3.6.) автори намагалися відійти від традиційного п'ятирічного діапазону, яким користувалася переважна більшість дослідників у попередні роки і який завуальовує рубежі основних вікових груп населення (дитячого, працездатного та пенсійного віку). Натомість зроблена спроба побудови піраміди у щорічному діапазоні з "прив'язкою" до конкретних років народження населення відповідних вікових сходинок.

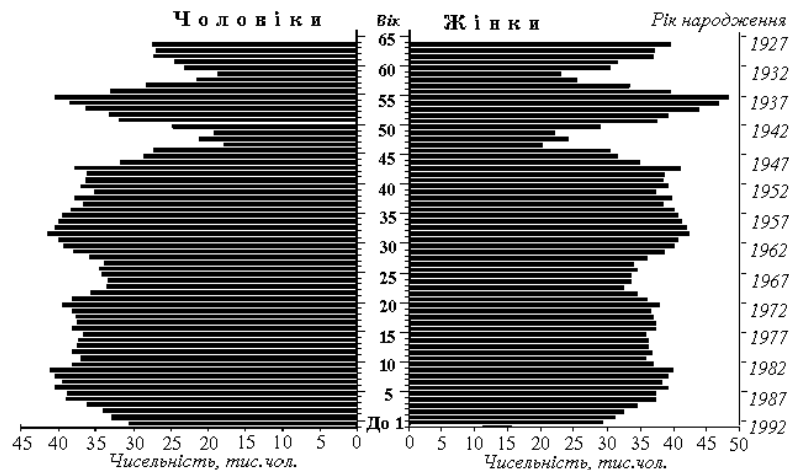

Рис.3.6. Статево-вікова структура населення України (станом на 1995 р.)

На жаль, наявні статистичні матеріали не дозволили довершити піраміду інформацією про старші вікові групи. Тому ми графічну побудову доповнюємо порівняльною

табличною інформацією, яка наочно підтверджує висловлену вище тезу про загальне старіння населення України протягом 90-х рр. Разом з тим, навіть у межах винесеного на піраміду часового відрізка з віком населення від 0 до 64 років, простежуються окремі демографічні етапи новітньої історії України. Серед таких відзначимо "провали" піраміди на початку 30-х років (період голодомору), протягом кінця 30-х-40-х років (діти репресивного періоду і Другої світової війни) та на протязі 60-х років (діти дітей війни). На сумні роздуми наводять намічена у нижній (сучасній) частині піраміди тенденція до нової демографічної депресії, яка вже у 1992 р. за масштабами значно перевершила "провалля" 60-х років, а з урахуванням описаних вище негативних співвідношень народжуваності і смертності загрожує поглибитися до рівня 40-х років, а може й перевершити його. Отже, можна вести мову про те, що сучасні соціально-економічні негаразди за масштабами демографічних проблем співставні з скороченням населення у часи воєнного лихоліття.

Сучасний регіональний розподіл вікової структури населення свідчить, що наймолодше населення зосереджується у межах західного регіону України, в той час як вікові рубежі мешканців центральних і північних областей помітно перевищують середні показники по державі. Такий висновок повністю корелюється з наведеними вище матеріалами по географії природного приросту населення та його основних елементів - народжуваності і смертності.

Територіальний аналіз вікової структури населення показує, що основна диференціація спостерігається не стільки між окремими регіонами, скільки між містом і селом: міське населення домінує в усіх вікових групах, проте найбільш виразно простежується вікова диспропорція міського і сільського населення у працездатному віці, в той час як на старшому рівні (понад 70 років) ця різниця практично нівелюється. Такий розподіл пояснюється відомим процесом перетоку працездатного населення (переважно молоді) з сільської місцевості у міста, який в Україні особливо активно активізувався з початку 60-х років, коли під час хрущовської "епохи потепління" було ліквідовано напівкріпацьке закріплення селян за колгоспами. В той же час люди зрілого і старшого віку, що завжди відрізнялися меншою мобільністю і більшою прив'язаністю до родинного обійстя та спадкових традицій, залишалися переважно у сільській місцевості.

Важливе місце при аналізах вікової структури населення посідає проблема *тривалості життя*. На протязі еволюції людського суспільства середня тривалість життя невпинно зростала. Якщо в античному світі вона становила 25 років, а у середні віки - до 30 років, на рубежі XIX-XX сторіч - 32 роки, то вже у 1950 р. середня тривалість життя на Землі сягнула 50 років, а на 1990 р. - навіть 63 роки. За оцінками фахівців, теоретично видова тривалість людського життя може сягати 110-115 і навіть 120-140 років (В.Максаковський). Отже, можна стверджувати, що економічний розвиток суспільства, науково-технічний прогрес виступають наріжним каменем збільшення середньої тривалості життя. Разом з тим, на сучасному етапі виразно простежується різниця тривалості життя у розвинених країнах та у країнах, що розвиваються.

За даними на червень 2003 року найбільша середня тривалість життя в Андоррі 83,49 років, а найменша в Мозамбік – 31,3 роки. Але слід враховувати чисельність населення Андори – 69,2 тис.чол і для порівняння можливо краще взяти Японію (при населенні 127,2 млн.чол – 80,93 роки) або Австралію (відповідно 19,7 млн.чол. та 80,13 років).

В Україні найвищі показники тривалості життя були зафіксовані у 1980-1990 рр. і становили пересічно 71 рік (66 років у чоловіків і 75 років у жінок). Проте, починаючи з 1992 р. ці показники почали поступово зменшуватися до 1995 року (67 років, 62 та 73 роки відповідно у чоловіків і жінок), у 1998-му році отримали найвищого, за останні 10 років значення (68, 53 і 74) і поступово почали зменшуватися до 66,5 в 2003 році. Процес зменшення середньої тривалості життя протягом останнього часу пов'язується як з активізацією серцево-судинних захворювань та збільшенням травматизму (особливо у чоловіків), так і з наслідками Чорнобильської катастрофи.

ТРУДОВІ РЕСУРСИ

До **трудоових ресурсів** певної території (країни, регіону) відносять ту частину населення, "яка має необхідний для трудової діяльності освітній, професійно-кваліфікаційний рівень, фізичний розвиток і стан здоров'я" (В.Оникієнко, ГЕУ, т.3., с.309). Одним з основних критеріїв визначення трудових ресурсів є віковий ценз, за яким все населення території поділяється на три групи: **до працездатного віку** (діти, юнаки та дівчата віком до 16 років), **працездатного віку** (чоловіки у віці до 59 років і жінки у віці до 54 років включно - !!! та **після працездатного віку** (пенсіонери). Особливу групу непрацездатного населення становлять інваліди I та II груп.

Основа трудових ресурсів будь-якої території становить населення у працездатному віці. В Україні на його долю припадає пересічно до 91,22% загальних трудових ресурсів, решту становлять працюючі підлітки (0,01%), пенсіонери (8,77%) та інваліди. Особливо висока частка населення працездатного віку відмічається у Житомирській, Херсонській, Волинській, Черкаській областях (понад 95%), а найнижча (82-83%) - у Хмельницькій та Чернігівській областях. Дещо інша картина вимальовується при територіальному аналізі частки людей працездатного віку у загальному населенні регіонів: тут, станом на 1999 рік виділяються АР Крим, Харківська та Одеська області (понад 58%) при найнижчих показниках у Чернігівській та Вінницькій областях (52-53%).

На практиці для економічних оцінок окремих територій найбільш доцільним видається не визначення частки працездатного населення у загальній масі трудових ресурсів або у загальній чисельності населення регіону, а розрахунок питомого "навантаження" на населення працездатного віку, тобто визначення кількості непрацездатного населення, що припадає на 1000 працездатних. За цим показником найкраща ситуація складається у Криму, в Харківській, Одеській і Закарпатській областях, де згадане "навантаження" нижче середнього по Україні. В той самий час у Чернігівській та Вінницькій областях (головним чином через інтенсивне "старіння" населення) кількість непрацездатного населення наближається до чисельності населення працездатного віку.

Загальні оцінки трудових ресурсів дають уяву лише про потенційні можливості окремих територій і повинні розглядатися як одна з категорій якісної характеристики населення. З позицій економічних на передній план виступає аналіз **зайнятості населення у народному господарстві**.

Людські ресурси поділяють на економічно активне та економічно неактивне населення.

До **економічно активного населення належать особи, зайняті суспільно корисною працею, що приносить їм прибуток** (А.Голіков та ін., 1996), тобто населення, що **зайняте в усіх сферах економічної діяльності**. За існуючими в **Україні статистичними нормами, до економічно активного населення** (синонім - **робоча сила**) **відносяться особи працездатного віку і старші та підлітки, які протягом року були зайняті економічною діяльністю, тобто працювали за наймом на умовах повного чи неповного робочого дня (тижня), роботодавці, ті, що самостійно забезпечували себе роботою, включаючи підприємців, безкоштовно працюючих членів їх сімей, служителів релігійних культів та ін.** Іншими словами, до цієї групи належать як особи найманої праці (робітники службовці) та самостійні працівники (разом з неоплачуваними членами сім'ї), так і сезонні та випадкові працівники, особи, які тимчасово не працюють з об'єктивних причин (хвороба, відпустка тощо), а також учні, які суміщають навчання з роботою на режимах неповного робочого часу, та особи, що проходять підготовку на виробництві, одержуючи при цьому стипендію або заробітну платню. Зазначимо, що за рекомендаціями ООН до цієї категорії відносять також безробітні, які шукають роботи. За даними Міжнародної організації праці, економічно активне населення (робоча сила) становить близько 3/4 усіх трудових ресурсів світу.

Особливе місце у системі економічно активного населення посідає група людей, які **безпосередньо зайняті в галузях економіки**. Сюди належать **робітники та службовці державних, кооперативних і громадських установ і організацій, колгоспники, зайняті у громадському господарстві колгоспів, колгоспники та члени сімей робітників і службовців у працездатному віці, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві, а також особи, зайняті у спільних приватних підприємствах, міжнародних організаціях та у фермерських господарствах**. Одним з найважливіших показників при статистичних оцінках населення, зайнятого в економіці, виступає середньорічна кількість робітників і службовців, яка розраховується на підставі середньооблікової кількості працюючих за наймом на підприємствах, в установах, організаціях і громадських об'єднаннях (без урахування сумісників та тих, хто працює за підприємними угодами).

До **економічно неактивного населення, за існуючими міжнародними нормами**, відносяться усі ті, хто, **незалежно від віку, не входить до описаної вище категорії робочої сили**. Сюди, зокрема, належать учні та студенти працездатного віку, які навчаються з відривом від виробництва, військовослужбовці строкової служби, жінки, що перебувають у так званій "декретній" відпустці та по догляду за дитиною протягом встановлених законодавством термінів, іноземні громадяни тощо.

В Україні, де зайнятість людей визначається у відповідності з прийнятим Верховною Радою Законом України "Про зайнятість населення", загальна кількість зайнятого в галузях економіки населення становила у 2004 р. понад 20 млн.чол. Особливості територіального розподілу чисельності населення та його вікової структури знаходять відображення і в регіональній диференціації робочої сили.

На протязі останнього десятиріччя простежується виразна тенденція до зниження зайнятості населення в економіці країни, що відображає загальну картину економічної депресії в державі. За період з 1990 р. по 2004 р. кількість населення, зайнятого в галузях економіки, скоротилася вцілому по Україні майже на 5 млн.чол., тобто практично кожен п'ятий активний мешканець країни з тих чи інших причин, у тій чи іншій формі втратив зв'язок з економічним життям країни. У регіональному плані процес цей відбувається з різними темпами, відбиваючи як специфіку місцевої економіки, спеціалізації основних галузей народного господарства в області, що склалася в рамках соціалістичної системи, так і внутрішні соціальні та демографічні особливості окремих регіонів.

З позицій економічного аналізу трудових ресурсів потенціалу і в першу чергу економічно активного населення, важливе місце посідає **розподіл робочої сили за окремими сферами економічного життя**. Саме цей розподіл відбиває структуру народного господарства і рівень розвитку окремих галузей, служить опосередкованим показником ефективності використання трудових ресурсів. Наприклад, перерозподіл робочої сили між сільським господарством і промисловістю, що припадає на другу половину 60-х років, став однією з найважливіших ознак (поряд із суто економічними показниками: вартістю валової продукції тощо) загальної індустріалізації і знаменував перехід України з розряду аграрно-індустріальних до індустріально-аграрних країн.

Серед основних тенденцій у перерозподілі зайнятого населення протягом новітнього часу відзначимо зростання кількості працівників сільського господарства, чисельності органів управління та людей, зайнятих у інших сферах економічної діяльності, що відбувалося головним чином за рахунок "перетікання" робочої сили з промисловості, будівництва, громадського харчування, установ освіти, науки, культури та житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення. Ці тенденції виглядають вкрай небезпечними, оскільки вони відображають не тільки відчутну втрату кваліфікованої робочої сили у промисловості, на відродження якої потрібні десятиріччя, але й фактичну втрату національного генофонду, оновлення якого взагалі може стати проблематичним.

Описана вище тенденція до скорочення зайнятості населення (насамперед населення, зайнятого у сфері економіки) породила в Україні **безробіття**. Масове безробіт-

тя, як соціальне явище, в Україні фіксується лише з початку 90-х років і пов'язується з переходом на рейки ринкової економіки. Разом з тим ми не повністю звільнилися від менталітету епохи авторитаризму. Яскравим свідченням цього є суттєві відмінності у підходах до визначення безробіття в Україні та у світовому співтоваристві.

Так, у відповідності Законом України “Про зайнятість населення”, безробітними вважаються громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших не передбачених чинним законодавством доходів, через відсутність належної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці.

В той же час за методологією Міжнародної організації праці (МОП) безробітними вважаються особи, які (на обстежуваному тижні) відповідали одночасно трьом критеріям: не мали роботи (прибуткового заняття); шукали роботу, тобто намагались знайти оплачувану роботу чи організувати власну справу; готові приступити до роботи протягом найближчих двох тижнів.

В усіх випадках кількісним показником цього явища виступає **рівень безробіття**, тобто виражене у відсотках відношення числа безробітних до кількості економічно активного населення (або до працездатного населення працездатного віку). Саме цей критерій дозволяє наочно переконатися в існуванні істотної відмінності між згаданими вище підходами до оцінки безробіття за українською і міжнародною методиками: якщо за першою рівень безробіття в цілому по Україні у 1995 р. не перевищував 0,5%, то за другою він у цьому ж році становив 4,7% (в обох випадках кількість безробітних порівнювалася з чисельністю економічно активного населення працездатного віку).

Рівень зареєстрованого безробіття в Україні скоротився за 2004 рік на 0,3% і до 1 січня 2005 року склав 4,7%. З них проходять профнавчання – 184,4 тис. осіб, беруть участь у громадських роботах - 414,4 тис. осіб, одержують допомогу по безробіттю - 680 тис. осіб. Офіційний статус безробітних мають 98,5% незайнятих громадян України.

Найбільший рівень безробіття на початок 2004 року зафіксований у Тернопільській (6,9%), Чернівецькій (5,9%), Херсонській (5,8%) і Рівненській (5,8%) областях, найменший - у Києві (0,4%), Севастополі (0,8%) і Одеської області (2,2%)

Трудові ресурси України завжди відрізнялися високим рівнем професійної підготовки, що значною мірою сприяло розміщенню на її території цілої низки виробництв, які вимагають підвищеної кваліфікації кадрів, а також формуванню потужної наукової бази, що давно здобула світове визнання. Певною мірою якісний стан трудових ресурсів може бути оцінений через **освітній рівень населення**, зайнятого в економіці країни. За даними ЮНЕСКО, світовий рівень неписьменності дорослого населення після 15 років, що співставлено з прийнятою у нас нижньою межею працездатності, у 1990 р. становив 26,9%. Навіть у економічно розвинених країнах рівень неписьменності сягав 4,4% (В.Максаковський). В той же час, як свідчить перепис 1989 р., в Україні пересічно 99,1% зайнятого населення мали той чи інший рівень освіти, причому диференціація між окремими регіонами не перевищує 2%: від 97,9% на Рівненщині до 99,4% у Полтавській і Харківській областях (лише м.Київ має понад 99,7%). Якщо при цьому врахувати, що понад 15% зайнятого населення має вищу або незакінчену вищу освіту (у м.Києві навіть 31,3%), а 23,6% закінчили середні спеціальні навчальні заклади, то можна з впевненістю говорити про лідируючі позиції України за рівнем фахової підготовки трудових ресурсів серед усього світового співтовариства. Реорганізація системи освіти, розпочата в Україні після проголошення незалежності (у тому числі й підготовка бакалаврів та магістрів у навчальних закладах вищого рівня акредитації), спрямована на подальше підвищення загальноосвітньої підготовки і професійного рівня населення.

РИНОК ПРАЦІ

Поняття ринку праці, його елементи та функції

Серед понять ринкової економіки центральне місце займає визначення сутності і змісту ринку як такого і його різновидностей.

У найбільш загальному вигляді ринок – це система економічних відносин між продавцем і покупцем товарів та послуг, форма зв'язку між сторонами обміну, у процесі якого встановлюється ринкова ціна на об'єкт обміну і відбувається зміна його власника.

Ще ринок може бути представлений як економічний або географічний простір, на якому відбувається процес товарного обігу, обміну товарів на гроші і навпаки.

Під ринком розуміють також механізм, що зводить разом продавців і покупців товарів та послуг.

Кожне з цих визначень (система відносин, простір, механізм) підкреслює суттєві сторони поняття “ринок” і тим визначає його багатогранність.

Ринкові відносини передбачають існування і функціонування багатьох ринків, що охоплюють різноманітні області людської діяльності. Розрізняють ринки сировини, матеріалів, палива, готових виробів, проектних робіт, наукових досліджень, послуг, житла, інвестицій (цінних паперів), грошей (кредитів) і ін. Серед цих ринків своє місце займає і ринок праці.

Теоретичний фундамент вчення про ринок праці був закладений представниками класичної школи в економічній науці. Так, основою вчення шотландського економіста Адама Сміта (1723-1790) була теза про вільну конкуренцію, як умови оптимального використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Він твердив, *що обсяг зайнятості населення в економіці країни визначається розміром середньої ставки заробітної плати одного працівника. Якщо середня ставка заробітної плати зростає, то зменшується можливість забезпечення зайнятості.*

обґрунтував залежність проявляється в тому, що *збільшення заробітної плати, яке перевищує мінімальний рівень, є необхідним для нормального відтворення населення, приводить до росту пропозиції праці, а це, у свою чергу, веде до зниження заробітної плати.*

Сучасники Д.Рікардо французький економіст Жан-Батіст Сей (1762-1832) сформулював ринковий закон взаємодії попиту і пропозиції і досягнення на цих засадах рівноважної ціни на предмет купівлі-продажу, в тому числі й на працю.

Наприкінці XIX ст. і аж до теперішнього часу теорія ринку праці різноманітно досліджувалася такими видатними вченими-економістами як Альфред Маршал (1842-1924), Джон-Мейнард Кейнс (1883-1946), Пауль А. Семуелсон. (1915 р. н.) та ін.

Що розуміють під ринком праці? **Ринок праці** – це система суспільних відносин, що пов'язані з наймом і пропозицією праці (тобто із її купівлею та продажем); це економічний простір – сфера працевлаштування, у якій взаємодіють покупці і продавці специфічного товару – праці; це механізм, який забезпечує погодження ціни й умов праці між працедавцями і найманими працівниками.

В результаті функціонування ринку праці підприємці (працедавці) забезпечують виробництво і сферу послуг працівниками (виконавцями робіт), а працівники, продаючи працю, забезпечують собі отримання засобів існування і життєдіяльності – грошового еквівалента за свою працю.

Слід зауважити, що ми будемо притримуватися позиції, що на ринку праці продається праця і, що заробітна плата – це ціна праці, її грошовий еквівалент (усупереч твердженню ряду авторів, що об'єктом купівлі-продажу на цьому ринку є робоча сила як знаряддя праці, а заробітна плата є вартістю робочої сили).

Відзначаючи це положення, слід підкреслити, що однією із суттєвих вимог будь-якої теорії є визначення понять, якими оперує дослідник. Відомо, що у багатьох випадках однаковими термінами називають різні речі і поняття, і навпаки, одні і ті ж предмети

і явища позначаються різними словами. Це явище П.Самуельсон назвав “диктатурою слів” і відзначив, що вона є найбільш небезпечною у соціальних науках. “І без того настільки є складним наш світ, що ми самі провокували б плутанину і неясності, вживаючи за незнанням два різних слова для означення одного і того ж явища або поняття, або, ж застосовуючи одне і те ж слово до різних предметів” – писав П.Самуельсон. Крім того, як правило, явища мають більш ніж одну сторону дослідження і не завжди можуть бути всебічно охарактеризованими одним виразом. Ми зустрілись з цим при характеристиці понять “ринок” і “ринок праці”. Правда в останньому випадку основний акцент робиться на розкритті поняття “ринок”. Інше ж слово - “праця” також несе заряд протиріч, особливо при його співставленні з поняттям “робоча сила”.

У процесі використання робочої сили, тобто у процесі праці, нею (працею і тільки нею) створюється нова вартість, що втілюється у товарах (готових виробках). Ця новостворена вартість і є вартістю праці. Найманий же робітник за свою працю отримує не вартість, створену його працею, а лише частку її, що визначається як вартість робочої сили. Частина новоствореної робітником вартості, що залишається, присвоюється підприємцем, і це є виразом експлуатації найманої праці. Ця теорія відкидає участь у створенні вартості товарів таких факторів виробництва як капітал, земля, підприємництво. Ця теорія привела величезні маси людей у сліпих виконавців, так званих будівничих комуністичного суспільства – суспільства, нібито, вільного від експлуатації найманої праці.

Перш, ніж представляти відмінну від попередньої точку зору, необхідно розібратись у змісті слів “праця” і “робоча сила”, а також у тих поняттях, що ними позначаються.

В українській мові слово “праця”, як правило, означає функціонування працівників, цілеспрямовану діяльність людей щодо виробництва товарів або послуг, яка пов'язана з витрачанням їх, фізичної і розумової енергії.

Термін “робоча сила” використовується по крайній мірі в трьох значеннях:

1. За К.Марксом це “сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм, жива особистість людини, і які запускаються нею у хід завжди, коли вона виробляє будь-які споживчі вартості”.

2. За визначенням статистичних органів - це частина працездатного населення, зайнята, або та, що шукає роботу (синонім економічно-активного населення – авт.).

3. В побуті – це працівники взагалі, або працівники конкретного підприємства.

Цікаво, що у певному контексті категорія “наймані працівники” позначається і терміном “праця” і терміном “робоча сила”. А якщо це так, то потрібно ці терміни кожного разу супроводжувати поясненнями.

В марксистській літературі використовується термін “ринок робочої сили”, а під робочою силою розуміється здатність людей до праці. (Йдеться про купівлю-продаж робочої сили – здатності до праці. Найманий робітник отримує заробітну плату за свою здатність до праці, а не за працю; в результаті утворюється неоплачена працівнику частина вартості його праці – так звана додаткова вартість, яка відчужується на користь підприємця).

В немарксистській літературі з ринкової економіки використовується термін “ринок праці”, а під робочою силою розуміється відповідний контингент працездатного населення. (ті працівники, яким понад 16 років і вже мають роботу, або активно її шукають, або очікують, що після звільнення з роботи до їхніх послуг знову звернуться).

Сучасна економічна теорія доводить, що на ринку праці продається і купується саме праця (адже і ринок називається ринком праці), що заробітна плата – це плата за працю (і називається це оплатою праці), що заробітна плата – це факторний дохід поруч з іншими видами доходів: процентами на капітал, рентою за використання землі, прибутком від діяльності підприємства.

Трохи зупинимось на розгляді об'єкту кіпівлі-продажу і його ціни на ринку праці. Прибічники марксистської трактовки ринкових відносин у сфері праці стверджують, що неможливо продати те, чого ще нема. Тому на ринку продається не праця, а лише здатність до праці, яку і експлуатує працедавець. На перший погляд – зустрічаючись на ринку праці, працівник і працедавець не можуть здійснити акт обміну праці на її грошовий еквівалент (як при речовому продажі), оскільки праця, як така ще не відбулася. Праця – це функціонування працівника, його доцільна діяльність на виробництві, або у сфері послуг. Але повного співвідношення тут годі й шукати. Ринок праці має свої особливості, які визначаються специфікою об'єкту торгу.

Якщо на ринку речових товарів акт купівлі-продажу відбувається одночасно, він починається і завершується у сфері обігу (у результаті чого товар має нового власника), то на ринку праці все виглядає складніше.

Договір купівлі-продажу відбувається між суб'єктами ринку праці в сфері обігу, але реалізація після, мов угоди здійсниться лише після того як праця відбудеться. Працедавець і працівник домовляються про працю, яка повинна відбутись уже у сфері виробництва, про плату за цю працю, про інші умови, що пов'язані з працею. Малоімовірно, що наймача може цікавити лише здатність до праці без її реалізації. Його цікавить праця конкретного працівника як один із факторів виробництва. Тому він купує саме цю працю і здійснює її оплату.

Оскільки, якраз тут проходить “вододіл” між марксистами та їх опонентами – зупинимось детальніше на цьому моменті. Ринкові відносини підпорядковуються економічним законам (наприклад, закону попиту та пропозиції), які визначають умови нормального функціонування ринку. У відповідності до них можна сформулювати деякі вихідні положення, дотримання яких суб'єктами ринку є обов'язковим для здійснення легітимних ринкових операцій:

1. На будь-якому ринку здійснюється процес купівлі-продажу того, чого покупець не має, але хоче придбати, а продавець має з наміром продати це;

2. Процес купівлі-продажу будь-якого об'єкту означає зміну його власника: продавець втрачає право власності на об'єкт отримуючи за це гроші, а покупець за гроші набуває права власності на об'єкт купівлі-продажу;

3. Власник володіє як мінімум трьома правами – володіння, користування і розпорядництва;

4. Акт купівлі-продажу на конкурентному ринку є еквівалентним обміном, що визначається законом попиту і пропозиції.

Стандартний ринковий ланцюжок “купівля-привласнення-розпорядження” має вигляд (див рис. 3.7):

Чи відповідає цим умовам нормального функціонування ринку категорія робоча сила, якщо під нею розуміти сукупність фізичних і духовних здібностей людини? Відповідь буде негативною і це підтверджується наступними аргументами:

Власник товару		Власник товару
Право: володіння користування розпорядництва	Товарний ринок: Плата за товар; Продаж-купівля; Товар	Право: володіння користування розпорядництва
Продавець товару		Покупець товару

Рис. 3.7. Схема еквівалентного обміну на товарному ринку.

1. Робоча сила як здатність до праці є невід'ємною від людини-працівника і тому її неможливо продати, не продавши самого працівника. Це можливе у рабовласницькому суспільстві. В демократичному – це недопустимо;

2. Оскільки робоча сила є невід'ємною від людини – її носія, вона не може стати власністю покупця робочої сили;

3. Якщо працедавець не є власником робочої сили, то він нею і не розпоряджається, це право належить тільки власнику робочої сили – самому працівнику. Працедавець виступає наймачем робочої сили на певний термін, а сам процес найму не є купівлею. Тут відбувається щось на зразок оренди. Акт купівлі-продажу відсутній, нема продавця і покупця, як про це стверджує К.Маркс ;

4. При наймі робочої сили відсутній еквівалентний обмін, так як за Марксом, вартість робочої сили є меншою від того, що вона створює. Але оскільки нема еквівалентного обміну, то це не є цивілізованими ринковими відносинами, а є фактором експлуатації. Саме це положення становить один з основних постулатів марксизму, які об'гуртовують необхідність зміни "експлуаторського" ладу і "експропріації експропріаторів".

Як же діє ринковий механізм, якщо погодитись з положенням про те, що на ринку праці продається і купується праця? Це можна викласти наступним чином:

1. На ринку праці здійснюється процес купівлі-продажу праці, праці майбутньої, про що й домовляються покупець і продавець праці;

2. Купівля праці працедавцем означає, що він стає власником результатів праці, оскільки праця проявляється тільки у її результатах. Працівник за працю отримує її ціну, тобто стільки, скільки ця праця вартує;

3. Ставши власником результатів праці, працедавець ними не тільки володіє, він ними користується і розпоряджається;

4. При продажі праці на конкурентному ринку відбувається еквівалентний обмін, оскільки заробітна плата є платою за користування працею, тобто за працю.

Ніякої експлуатації тут не спостерігається. Додана вартість, а точніше – додана ціна товару або послуги, утворюється чотирма факторами виробництва: частина її, створена працею, виплачується працівникові у вигляді оплати праці – заробітної плати, інші частини становлять плату за користування капіталом, землею і за підприємливість працедавця. кон'єктури

Таким чином, із признанням того, що на ринку праці продається і купується праця найманих працівників, задовольняються всі умови нормального функціонування ринкових відносин.

Встановимо складові частини або елементи ринку праці:

1. Сторони ринкових відносин або суб'єкти ринку праці - працедавці, або їхні представники і люди, що шукають роботу;

2. Правові акти, що регламентують відносини суб'єктів ринку праці;

3. Кон'юнктура

4. Служби зайнятості населення (центри, біржі, бюро та ін.);

5. Інфраструктура ринку праці: служби професійної орієнтації, підготовки і перепідготовки працівників, фонди зайнятості, рекламні агентства й ін.;

6. Система соціальних виплат і гарантій для працівників, що вивільнюються з виробництва, переводяться на нове місце роботи, безробітних;

7. Альтернативні часові форми забезпечення зайнятості: громадські роботи, домашня праця, сезонні роботи й ін.

Наявність і взаємодія всіх елементів ринку праці є необхідною для його нормального функціонування, під яким слід розуміти стан, за якого створені всі умови для виконання функцій ринку праці. До них відносяться:

- Організація зустрічі продавців і покупців праці;
- Забезпечення конкурентного середовища на ринку праці;
- Установлення рівноважних ставок заробітної плати;
- Сприяння держави вирішенню питань зайнятості;
- Здійснення соціальної підтримки безробітних.

Як уже наголошувалося, ринок праці, як і будь-який інший ринок, відносяться до сфери обігу. На цьому ринку продається і купується майбутня праця, і, будучи купленою, вона реалізується у сфері виробництва. На ринку праці залишаються наступні групи працездатних людей :

1. Ті, хто не має роботи, але хочуть працювати і шукають роботу (безробітні, що мають відповідний статус, особи, що вперше приступають до трудової діяльності, особи після перерви в роботі);

2. Ті, хто має роботу, але незадоволений нею, і шукає інше місце основної або додаткової роботи;

3. Зайняті, але явно ризикують втратити роботу і тому шукають інше місце роботи.

Ці групи людей визначають пропозицію праці на ринку праці.

1. Працедефіцит, коли на ринку праці є недостатньо пропозиція праці;

2. Праценадлишковий, коли на ринку праці є велика кількість безробітних, і, відповідно, надлишок пропозиції праці;

3. Рівноважний, коли попит на працю відповідає пропозиції праці.

Ринок праці реалізується через державну і недержавні служби зайнятості населення, а також безпосередньо через кадрові служби підприємств та установ, або ж безпосереднім контактом між працівником і працедавцем.

Результатом погодження інтересів працівника і працедавця є укладення договору найму (трудового договору, угоди, контракту).

Ринок праці перебуває у постійному русі. Це різнобічне явище має багато аспектів. Розрізняють моделі або типи ринків праці, його види і різновидності, а також сегменти. Є загальні для будь-яких ринкових умов характеристики ринків праці, але є й свої особливості в кожному регіоні, державі.

Національний ринок праці: співвідношення внутрішнього і зовнішнього

Багато процесів у сфері праці, в тому числі сегментації та гнучкості, відбувається як на зовнішньому ринку праці, який охоплює сферу обігу робочої сили між підприємствами, так і на внутрішньому, або внутрішньофірмовому ринку праці, що базується на горизонтальній і вертикальній мобільності працівників всередині підприємства.

Треба відзначити, що для всіх національних економік характерний пошук управлінської стратегії у сфері праці, що оптимізує співвідношення і розвиток внутрішніх і зовнішніх, первинних і вторинних ринків праці.

В результаті формуються національні моделі функціонування і регулювання ринку праці. Якщо на національному ринку праці переважний розвиток отримав зовнішній ринок праці, говорять, що національний ринок праці зорієнтований на зовнішній ринок праці. Якщо на національному ринку праці переважний розвиток отримали інститути, що характерні для внутрішнього ринку праці, то говорять про національний ринок праці, що тяжіє до внутрішнього ринку. Внутрішній і зовнішній ринки праці, звичайно, представлені в кожній національній економіці, мова йде тільки про їх специфічне поєднання, що відображає національні особливості інститутів, що регулюють трудові відносини.

Так, повсюдно відомими є співвідношення японського та американського ринків праці. Японський ринок праці включає розвинуті внутрішні ринки праці, для яких є характерним високий рівень внутрішньофірмових інвестицій у людський капітал, що супроводжується системою «пожиттєвого найму» для значної частини працівників. При цьому в країні утримується низький рівень безробіття у межах 2-3%. Регулювання трудових відносин в основному відбувається на рівні підприємства, де є розвинуті профспілки, що здійснюють свою діяльність в першу чергу на рівні корпорацій. Ринок праці США має яскраво виражену орієнтацію на зовнішній ринок: рівень безробіття 5-6%, гнучкі процедури

найму і звільнення, висока територіальна і міжфірмова мобільність робочої сили, невисоке охоплення працівників профспілками, що мають переважно галузеву спрямованість.

Аналогічні співставлення, наприклад, для національних ринків праці Великобританії і Франції. Франція тяжіє до регулювання трудових відносин на внутрішніх ринках праці, а Великобританія на зовнішніх. Критеріями для такого порівняння є: рівень плинності і міжфірмової мобільності; організація системи профпідготовки та навчання в спеціальних навчальних центрах з видачею сертифікату, диплому або на навчання і підготовку безпосередньо на підприємстві або на робочому місці за професіями, що характерні тільки для даної фірми; принципи класифікації робіт, універсальність таких класифікацій для різних підприємств і галузей або специфічність для кожного підприємства; структура профспілок.

В Україні модель національного ринку праці, який формується, та обумовлюється особливостями розвитку трудових відносин в економіці радянського періоду, має свої особливості:

1. Високий рівень монополізації економіки. Монополія поєднувалася з таким розміщенням продуктивних сил, яке часто приводило до ситуації «один завод - одне місто». Це стосувалось як малих міст, так і великих; як міст науки, так і гігантів автоіндустрії. У поєднанні з відсутністю ринку житла, адміністративними обмеженнями на переїзд в інші міста (прописка) монополізм приводив до невисокої мобільності робочої сили.

2. Державне регулювання заробітної плати, її слаба диференційованість у залежності від результатів діяльності підприємства. Це привело до формування широкого спектру негрошових форм винагороди працівників. До них відносились отримання житла, користування дитсадками, придбання путівок у санаторії і профілакторії, пільгове харчування, медичні послуги і т.д. Доступ до цих благ був пов'язаний з роботою в даному трудовому колективі і прив'язував працівника до конкретного внутрішнього ринку праці.

3. Високий рівень внутрішньофірмових інвестицій у підготовку і перепідготовку працівників, у формування специфічного людського капіталу. У 80-ті роки щорічну підготовку і підвищення кваліфікації на підприємствах, в установах і організаціях проходило приблизно 40% працівників.

4. Стопроцентна участь працівників у профспілках незалежно від розміру підприємства і сфери діяльності.

Усе це привело до формування і домінування в українській економіці дореформеного періоду своєрідних внутрішніх ринків праці, що частково пояснює феномен повільного вивільнення робочої сили з підприємств після початку реформ і особливості української моделі ринку праці у порівнянні з країнами Центральної і Східної Європи, що здійснюють аналогічні економічні перетворення. Функціонування розвинутих ринків праці привело на початку реформ до атестації підприємств шляхом функціональної, а не кількісної гнучкості, тобто підприємства скоригували робочий час застосовували адміністративні відпустки, нарощуючи приховане безробіття.

Але в даний час бюджетні обмеження стали жорсткими, соціальні виплати і пільги підприємствам скорочуються, інвестиції підприємств у підготовку і підвищення кваліфікації працівників знаходяться на низькому рівні, відкрите безробіття наростає, - усе це зсуває пропорції між внутрішніми і зовнішніми ринками праці на користь зовнішніх.

Молодіжна політика зайнятості: розробка спеціальних програм

Як видно з приведених статистичних даних, найбільші труднощі в працевлаштуванні відчуває молодь, яка найменше конкурентоздатна на ринку праці в зв'язку з недостатньою профорієнтацією, низьким рівнем професійної підготовки і відсутністю досвіду практичної роботи. При цьому, аналіз сучасного стану молодіжного сектора праці.

Який провів науково-дослідний центр з проблем зайнятості населення на ринку праці Національної Академії наук України і Міністерства праці України, свідчить про те, що цю проблему передусім відчуває молодь, яка вперше вибирає професію і вступає в трудову діяльність після закінчення навчання. Процес вибору професії і включення молоді в трудову діяльність займає в її житті важливий і відповідальний період пошуку самовираження особистості і формування умов реалізації своїх потреб і інтересів. Тому розробка програм входження цих категорій в економічно-активну частину населення має актуальне значення для розширення із зайнятості і підвищення конкурентоздатності на ринку робочої сили.

Згідно з проведеним аналізом в 1994-1995 рр. мало місце і прогресувало скорочення найма робочої сили серед молоді, яка уперше приступала до трудової діяльності. Це було пов'язане як зі спадом виробництва, так і з пропозицією низькооплачуваних і не престижних робочих місць. З цієї причини молодь прагнула використати альтернативні форми зайнятості, які пріоритетні по прибутках і виникають за межами організованого ринку праці. У той же час, обмеженість можливостей подальшого розширення альтернативних форм зайнятості створила тут жорстку конкуренцію, яку не всі витримують і, таким чином, віддають вважачучи за краще залишатися без роботи за рахунок коштів своїх батьків або пристосування до інших форм паразитування.

На основі проведеного соціологічного опиту, можна зробити орієнтовний висновок: тільки до 10% молоді, яка уперше приступає до трудової діяльності, поповнює сферу матеріального виробництва, до 30% сферу фінансової, посередницької і торгової діяльності, до 15% поповнюють сферу нерегламентованої зайнятості і приблизно 20% стає на шлях тунеядства, алкоголізму, наркоманії, проституції, шахрайства, інші попадають в обслуговуючі і силові структури держави. Такий розподіл зайнятості серед молоді, яка уперше приступає до трудової діяльності, являє собою істотну державну проблему.

Виходячи з цих і інших обставин, які формують поведінку молоді на ринку праці, доцільно було б розробити на перехідний період від державної до ринкової економіки Цільову (спеціалізовану) програму залучення до суспільно-корисного праці і забезпечення роботою молоді, яка уперше приступає до трудової діяльності. Основна мета такої програми може полягати в тому, щоб досягнути відродження у молоді високої мотивації до праці і потреби у відповідному рівні професійної підготовки при одночасному створенні умов для широкого вибору відповідної роботи. Разом з тим, необхідна розробка і реалізація спеціальних програм забезпечення зайнятості окремих груп молоді, які найменше конкурентоздатні на ринку праці.

Спеціальні програми забезпечення зайнятості для окремих груп молоді в Україні ще не розроблялися. Виходячи з ситуації, яка склалася на ринку праці в Україні, і прогнозів його розвитку, НИЦ з проблем зайнятості населення і ринку праці НАН України і Мінпраці України пропонують розробити наступні програми забезпечення зайнятості і професійної підготовки молоді.

Програма "Зайнятість підлітків".

Ця програма повинна бути розрахована на забезпечення зайнятості підлітків у віці до 15 років. Є внаслідок випускники загальноосвітніх шкіл другої міри з неповними середніми освітою; "важкі" підлітки, після обов'язкового навчання в школі і випускники 9-х класів, які не отримали свідчення про неповну середню освіту (видані довідки).

Програма "Входження в ринок праці".

Мета цієї програми надання можливості учням старших класів загальноосвітніх шкіл вільно і свідомо вибирати професію у відповідності зі своїми інтересами, схильностями, здібностями і станом здоров'я.

Програма “Старт”.

Орієнтована на надання можливостей учням випускних класів загальноосвітніх шкіл вибирати професію без відриву від навчання в школі. Передусім вона повинна надавати таку можливість учням з малозабезпечених, бідних сімей, які не мають можливості навчати своїх дітей на платних курсах.

Програма “Продуктивне учнівство”.

Ця програма повинна бути розрахована на учнів загальноосвітніх шкіл, які не мають професії і не бажають. Або не змогли поступити на професійне навчання і шукають роботу за допомогою служби зайнятості.

Програма “Стажування”.

Програма орієнтована на сприяння працевлаштуванню випускників учбових закладів, які закінчили навчання і отримали кваліфікацію, по спеціальності отриманих знань.

Програма “Новий старт”.

Програма повинна бути розрахована, передусім, на випускників професійних і вищих учбових закладів у випадках, якщо отримана ними професія або спеціальність не знаходять попиту на ринку праці, і передбачати можливість їх професійної переорієнтації і перепідготовки відповідно до їх інтересів, здібностей і стану здоров'я.

Перелік можливих спеціальних програм зайнятості і професійної підготовки молоді може бути розширений або скорочений.

Реалізація таких програм дозволить забезпечити реальний механізм реалізації державної гарантії представлення працездатної молоді першого робочого місця і створити чітку систему працевлаштування різних груп молоді.

Основні показники ринку праці (річні дані)

Економічно активне населення				у тому числі								
у віці 15-70 років		працездатного віку		зайняте населення				безробітне населення (за методологією МОП)				
в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	у віці 15-70 років		працездатного віку		у віці 15-70 років		працездатного віку		
				в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи	в середньому, тис.осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи	
2000	22 830,80	63,2	21 150,70	73,7	20 175,00	55,8	18 520,70	64,5	2 655,80	11,6	2 630,00	12,4
2001	22 426,50	62,3	20 893,60	72,6	19 971,50	55,4	18 453,30	64,1	2 455,00	10,9	2 440,30	11,7
2002	22 231,90	61,9	20 669,50	71,7	20 091,20	56	18 540,90	64,4	2 140,70	9,6	2 128,60	10,3
2003	22 171,30	61,8	20 618,10	71,4	20 163,30	56,2	18 624,10	64,5	2 008,00	9,1	1 994,00	9,7
2004	22 202,40	62,0	20 582,50	71,1	20 295,70	56,7	18 694,30	64,6	1 906,70	8,6	1 888,20	9,2
2005	22 280,80	62,2	20 481,70	70,9	20 680,00	57,7	18 886,50	65,4	1 600,80	7,2	1 595,20	7,8
2006	22 245,40	62,2	20 545,90	71,2	20 730,40	57,9	19 032,20	65,9	1 515,00	6,8	1 513,70	7,4

	Безробітне населення працездатного віку зареєстроване у державній службі зайнятості			Кількість незайнятих громадян, які скористалися послугами державної служби зайнятості, в цілому за рік			Потреба в робочій силі, на кінець року	Навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце, вакантну посаду, на кінець року	Середній розмір допомоги по безробіттю в грудні			
	в середньому, тис. осіб	у % до		Всього, тис.осіб	з них				тис. осіб	гривень	у %	
		економічно активного населення працездатного віку	працездатного віку		працевлаштовано	перебували на обліку, на кінець року					до мінімальної зарплати	до попереднього року
		тис. осіб	у % до тих, які перебували на обліку		тис. осіб		тис. осіб	осіб				
2000	1178,7	5,6	4,2	2 744,10	597	21,8	1 188,00	68,2	17	59,39	50,3	119,2
2001	1063,2	5,1	3,8	2 760,20	772,7	28	1 028,80	96,9	11	85,23	72,2	143,5
2002	1028,1	5	3,7	2 799,20	831,8	29,7	1 055,20	123,9	9	105,98	64,2	124,3
2003	1024,2	5	3,6	2 835,20	877,3	30,9	1 003,70	138,8	7	118,32	57,7	111,6
2004	975,5	4,7	3,5	2 900,60	984,2	33,9	998,9	166,5	6	146,37	61,8	123,7
2005	891,9	4,4	3,2	2 887,70	1 049,80	36,4	903,5	186,6	5	192,89	58,1	131,8
2006	784,5	3,8	2,8	2 700,40	1 070,80	39,7	780,9	170,5	5	251,48	62,9	130,4

	Середньооблікова кількість штатних працівників ¹	Коефіцієнт обороту робочої сили		Середньомісячна заробітна плата ²		
		по прийому	по звільненню	номінальна		реальна
		у % до середньооблікової кількості штатних працівників		гривень	у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб	у % до попереднього року
	тис. Осіб					
2000	13 678	20,0	25,0	230	80,0	99,1
2001	12 931	22,1	26,6	311	94,0	119,3
2002	12 235	23,7	27,7	376	103,1	118,2
2003	11 711	25,3	29,5	462	126,6	115,2
2004	11 316	27,1	28,8	590	152,5	123,8
2005	11 388	27,4	29,2	806	178,0	120,3
2006	11 433	28,2	29,9	1 041	206,1	118,3

¹Дані щодо кількості працівників та середньомісячної заробітної плати наведено без урахування працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян - підприємств. Більш детальні дані та методологія розрахунку показників заробітної плати наведені у розділі “Доходи населення”

РОЗСЕЛЕННЯ

Термін “розселення” вживається у двох значеннях: по-перше, ним означають сам процес заселення території; по-друге, він використовується при характеристиці наслідків цього процесу, тобто особливостей розміщення і групування населених пунктів (поселень) на певній території. На відміну від першого, переважно історичного аспекту, у

географії та регіональній економіці основна увага концентрується на другому значенні цього терміну.

При цьому під **населеним пунктом** (поселенням) розуміють “визначений суспільною необхідністю компактний ареал концентрації населення з усіма умовами для його існування - праці, побуту і відпочинку” (М.Міжега, ГЕУ, т.2, с.402). З економіко-географічних позицій особливе значення має внутрішня організація населених пунктів, що визначається його функціональною і планувальною структурою, особливостями природних ландшафтів, у межах яких розташований населений пункт, та чисельністю населення. *Функціональна структура* населених пунктів складається з об'єктів, які виконують виробничі, наукові, освітні, транспортні, обслуговуючі, рекреаційні та інші функції. При цьому об'єкти з прямими та зворотними зовнішніми зв'язками розглядаються як базові, тобто такі, що зумовлюють зростання, а часто і саме формування населеного пункту (здебільшого такими служать промислові об'єкти: гірничодобувні, металургійні, хімічні тощо). Крім того важливу роль у житті населеного пункту відіграють об'єкти з переважно внутрішніми зв'язками, тобто обслуговуючі галузі, які впливають на розвиток поселень, але не на їх зростання (комунальне та житлове господарство, місцевий транспорт, торгівля, заклади та установи освіти, культури, охорони здоров'я тощо). *Планувальна структура* населених пунктів відображає територіальне взаєморозміщення функціональних зон (серед останніх виділяють селітебну зону, призначену для розміщення житлових будинків, громадських центрів, зелених насаджень, виробничу - для зведення промислових та інших об'єктів, комунально-складську, де концентруються бази, склади, гаражі, зовнішньотранспортну - вокзали, аеропорти тощо).

Здебільшого при економічному та географічному аналізі всі **населені пункти поділяють на дві великі групи - сільські та міські** (відповідно і мешканці цих пунктів утворюють сільське і міське населення тієї чи іншої території). Між цими двома “полюсами” розселення існує ціла низка перехідних поселень, у яких по мірі наближення до міста поступово сільськогосподарські функції поступаються місцем функціям промисловим, зростає щільність та “етажність” забудови, збільшується кількість і спеціалізація сфери послуг, розширюється спектр професійної діяльності, посилюється соціальна і територіальна рухомість населення тощо. Можна вести мову про докорінну зміну не тільки способу життя людей, але й основної системи цінностей, що відбувається у процесі *урбанізації населення* (від лат. *urbanus - місто*), тобто при переселенні людей у міста чи при зміні статусу сільського населеного пункту на міський.

Основними *факторами формування* сучасної системи розселення, тобто розміщення населених пунктів різної величини та різного функціонального призначення, виступають: розміщення виробництва, наявність транспортної мережі та особливості природного середовища.

Сільське розселення

Сільський тип розселення історично виступає первинним, що й дає нам право почати аналіз сучасної системи розселення саме з нього, порушуючи традиції, які склалися в економікогеографічній літературі. Сільське розселення завжди орієнтувалося на аграрний напрямок виробництва і відрізнялося тісністю зв'язків з природним середовищем. Саме тому з особливостями цього типу розселення тісно пов'язується забезпечення людської спільноти основним засобом життєдіяльності - продовольчими ресурсами.

У XIX ст. в зв'язку з розвитком промислового виробництва намітилася одна з головних демографічних тенденцій нового часу - поступове переміщення людей з сільської місцевості у міста. Ця тенденція має загальнопланетарний характер і відрізняється помітним прискоренням в зв'язку з науково-технічним прогресом. В Україні таке прискорення відмічається з 30-х років і пов'язується з індустріальним розвитком окремих міст і цілих регіонів (насамперед Донбасу і Придніпров'я). Вже у 60-х роках загальна кі-

лькість сільського населення зрівнялася з кількістю мешканців міст, після чого аж до останнього часу простежується поглиблення диспропорції між двома основними типами розселення, тільки тепер ця диспропорція розвивається на користь міст. Принагідно варто зауважити, що процеси відтоку населення з села відображали не тільки прагнення значної частини мешканців села вирватися з тенет напівкріпацького існування у колгоспах, але й співпадали з пропагандистськими інтересами тоталітарної держави, згідно з якими нарощування кількості міського населення розглядалося як один з важливих показників цивілізації. Саме під впливом таких міркувань окремі крупні села без достатніх на те підстав “перехресчувалися” на селища міського типу, в суті своїй зберігаючи аграрне спрямування функціональної структури.

Одним з наслідків описаних тенденцій стало помітне зменшення кількості сільських населених пунктів: якщо у 1970 р. в Україні налічувалася 31,3 тис. сіл, у 1979 р. - 29,7 тис., то на початок 1999 р. їх залишилося 28,77 тис., а на початок 2007 року 28,54 тис. Саме з цими тенденціями пов'язується антинародна в своїй суті теорія так званих “неперспективних” сіл, за якою значна кількість малочисельних населених пунктів була приречена на відселення і поступову ліквідацію. Шкідливість цієї “теорії”, породженої у надрах “епохи застою” наприкінці 70-х років, цілком очевидна, оскільки мова йде про фактичне знищення населених пунктів із багатоміліонною історією, де сформувався свій неповторний мікросвіт, із своїми звичаями, спадковими традиціями, святинями. До того ж, як переконливо показує Ф.Заставний (1994), основний відтік сільського населення відбувався не з малих, а з великих сіл, в зв'язку з чим лише протягом 1970-1989 рр. населення малих сіл (з числом мешканців до 100 чол.) не тільки не зменшилося, а навіть зросло на 1,5% (у великих селах за цей самий час воно скоротилося більш як на 3%). Не слід забувати й про традиції більшості регіонів України, особливо у західних і північних областях, де здавна існував особливий - хутірський - тип сільського розселення.

Класифікація сільських населених пунктів здійснюється за різними ознаками. За виробничими функціями села поділяють на сільськогосподарські (з двома підтипами - землеробським і тваринницьким), несільськогосподарські (сільські поселення виробничих підприємств, лісгосподарських та рибгосподарських організацій, дачні поселення тощо) та мішані (аграрно-індустріальні). За чисельністю населення розрізняють села дрібні (до 500 мешканців), середні (500-1000 жителів) та великі (понад 1 тис.чол.). За даними В.Загородного (1990), в Україні переважають малі (дрібні) села, частка яких у загальній кількості сільських поселень складає 57,7%; на долю середніх сіл припадає 22,4%, великих - 19,9%. За положенням на місцевості серед сільських поселень виділяються кілька типів: прирічковий, вододільний, яружно-балковий, долинний. Нарешті, за планувальними формами розрізняють села лінійні, неупорядковані, напівквартальні та кварталні (Є.Пітюренко).

Сучасне сільське розселення в Україні має певні регіональні відмінності, зумовлені як особливостями історичного розвитку регіонів, так і їх природною (ландшафтною) специфікою. Так, у Поліссі домінують порівняно невеликі сільські поселення, розташовані здебільшого на підвищених ділянках та на вододільних просторах, в той час як у лісостепу, а ще більше у степовій зоні, переважають крупні села, розташовані, як правило, у долинах річок, балках та в інших понижених ділянках рельєфу. У гірських районах Карпат і Криму села найчастіше витягнуті вздовж річкових долин (для Криму характерне також розміщення поселень на крутосхилах).

Територіальний аналіз сучасного сільського розселення показує, що найбільша густина сільського населення зберігається у західних областях (01.08.2007), особливо висока вона у Чернівецькій (65,58 чол/км²) та Закарпатській (61,08 чол/км²) областях, в той час як у Херсонській та Чернігівській областях вона коливається від 15,2 до 14 чол/км², а на Луганщині взагалі падає до 11,98 чол/км². Одночасно відзначимо, що не існує прямої кореляції між густиною сільського населення і кількістю сільських населених пунктів: якщо на Львівщині, де густина селян становить 46,61 чол/км², і навіть на

Полтавщині (21,17 чол/км²) загальна кількість сільських поселень перевищує 1850, то у згаданій вже Закарпатській області вона падає до 579, а на Буковині - навіть до 398. В такому розумінні більш доцільно співставляти пересічну людність сільських населених пунктів (відношення чисельності сільського населення до загальної кількості сільських населених пунктів). І хоч цей показник теж далекий від досконалості (надто вже широкий діапазон чисельності населення у селах кожної області - від перших десятків до кількох тисяч чоловік), він може використовуватися на рівні макроаналізу територіальних особливостей сільського розселення.

Процес деградації сільського розселення, який цілому має об'єктивний характер, протягом останніх років в Україні дещо уповільнився, чому сприяли як повернення у село певної частини працівників призупинених промислових підприємств, так і нові реалії сільського життя, пов'язані з реалізацією земельної реформи, розвитком фермерства тощо. Певною мірою ці тенденції завдячують і відновленню (на основі місцевих референдумів) сільського статусу окремих селищ міського типу, наданого їм у попередні роки без достатнього соціально-економічного обґрунтування.

Міське розселення

Містом називають населені пункти, які "виконують переважно промислові, наукові, транспортні, курортні, торгівельні, культурні та адміністративно-господарські функції і відзначаються концентрацією виробництва, підвищеною густотою населення і компактністю забудови" (Є.Клюшніченко, ГЕУ, т.2, с.371). *Основним критерієм для віднесення населеного пункту до категорії міст є чисельність населення (у різних країнах, починаючи з 5-12 тис. чол.) і переважання у складі населення робітників, службовців та членів їхніх сімей.* Приймається до уваги також адміністративне та історико-культурне значення населеного пункту, рівень впорядкування, культурно-побутового обслуговування та ін.

Класифікація міст здійснюється за різними ознаками. За функціональними особливостями виділяються міста економічні (промислові, транспортні, торгівельно-розподільчі тощо) та неекономічні (адміністративні, культурні, рекреаційні та ін.). При цьому міста можуть бути монофункціональними або поліфункціональними. Більш широко представлена класифікація міст за народногосподарським профілем: промислові (наприклад, Алчевськ), курортні (Ялта), портові (Іллічівськ), транспортні вузли (Козятин), торгові, наукові центри тощо. Значне поширення має класифікація міст за їх адміністративним значенням: столиця (Київ), місто загальнодержавного підпорядкування (Київ, Севастополь), обласний центр, місто обласного підпорядкування, районний центр, місто районного підпорядкування. Принагідно зауважимо, що ця класифікація повинна бути переглянута в зв'язку з прийняттям Закону України про міське самоврядування, за яким саме поняття "підпорядкування" міст стає сумнівним. Нарешті, чи не найбільш вживаною є класифікація міст за чисельністю населення: малі (до 50 тис.чол.), середні (50-100 тис.), великі (100-500 тис.), найбільші (0,5-1,0 млн. чол.) та міста-мільйонери.

Селища міського типу - це міські поселення, які за функціональним призначенням у загальній системі адміністративно-територіального устрою посідають проміжне місце між сільськими населеними пунктами та містами. В Україні ця категорія поселень виділяється окремо з 20-х років і, у відповідності з існуючими нормативними документами, об'єднує "населені пункти, розміщені навколо промислових підприємств, будов, гідротехнічних споруд, санаторіїв та інших закладів стаціонарного лікування тощо, якщо ці поселення належно благоустроєні, мають державний житловий фонд і налічують понад 2 тис. жителів, переважну більшість з яких становлять робітники, службовці та члени їх сімей. Віднесення населених пунктів до категорії селищ міського типу проводять виконкоми обласних і міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних

депутатів" (С.Проценко, ГЕУ, т.3, с.173). Зауважимо, що останнім часом, в зв'язку з прийняттям Конституції України та цілої низки нових законодавчих актів, наведене формулювання потребує серйозного корегування (сьогодні вже немає державного житлового фонду, виконкоми обласних Рад народних депутатів поступилися місцем обласним державним адміністраціям, нарешті, сам процес визначення селищ міського типу та їх меж здійснюється Верховною Радою України, звичайно, на подання місцевих органів влади). Проте, оскільки всі існуючі селища міського типу визначалися за наведеними вище критеріями, ми вважаємо за доцільне ознайомити читачів саме з підходами, які існували протягом останніх 70 років.

Своєрідну локальну систему розселення вищого рівня становлять **агломерації міських поселень** (від лат. *agglomeratio* - нагромаджувати), тобто "зосередження функціонально взаємопов'язаних міських поселень, ядром яких є значне місто, що швидко зростає" (Ю.Пітюренко, ГЕУ, т.1, с.10). По суті справи агломерація являє собою угруповання зближених, а часто й територіально зрощених між собою, міст та селищ міського типу, що характеризуються стійкими та інтенсивними виробничими, транспортними, трудовими, культурно-побутовими зв'язками. Основною причиною формування агломерацій населених пунктів є високий ступінь концентрації виробництва, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури та населення. За своєю структурою агломерації можуть бути моноцентричними, що формуються під впливом крупних регіональних центрів обробної промисловості, науки, культури, освіти, охорони здоров'я та транспортних вузлів (Київ, Харків, Одеса, Львів), або поліцентричними, що виникають здебільшого в районах інтенсивного розвитку галузей важкої промисловості з яскраво вираженими двома або більше центрами (Горлівсько-Єнакіївська та Донецько-Макіївська на Донбасі, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська у Придніпров'ї тощо). За даними Ю.Пітюренка, в Україні налічується 19 крупних агломерацій.

Міське населення України (жителі 458 міст і 886 селищ міського типу) протягом XX століття постійно зросло і на 1.08.2007 р. становило 31,68 млн.чол. (68% загальної чисельності жителів України), причому понад 16 млн.чол. (46,8% всього міського населення) сконцентровано в агломераціях.

Міське населення, у порівнянні з сільським, домінує в усіх вікових групах, характеризується більшою концентрацією чоловічої статі, більшою тривалістю життя, меншою смертністю, більш високим освітнім рівнем. Одночасно для міст характерні знижені показники народжуваності (відмічене зростання чисельності міських жителів пов'язується не стільки з природним приростом населення, скільки з описаними вище міграційними процесами).

Регіональна концентрація міського населення відрізняється помітною диференціацією. Основна маса його зосереджена на сході країни, де у Дніпропетровській і Луганській областях частка міських жителів сягає 83-86% від загального населення області, а на Донеччині навіть 90%. На заході підвищеним рівнем концентрації міського населення виділяється лише Львівська область (60%), а на півдні - Одещина та Миколаївщина (66%) і Крим (63%). Менше половини загального населення проживає у міських поселеннях Рівненщини і Вінниччини (47%), Івано-Франківської і Тернопільської (42-43%) та Чернівецької (41%) областей, а у Закарпатті цей показник взагалі найменший в Україні (37%) (на 1 серпня 2007 року).

Основна маса міського населення (майже третина) проживає у малих (до 50 тисяч чол.) містах та селищах міського типу. Кожен четвертий міський житель України мешкає у крупних містах (з населенням від 100 до 500 тис.чол.), куди відноситься більшість обласних центрів та міст обласного підпорядкування, кожен десятий - у середніх за розмірами (50-100 тис.чол.) районних та промислових центрах. Особливу групу становлять надвеликі міста та міста-мільйонери. В Україні налічується чотири надвеликих міст з населенням від 500 тисяч до 1 млн.чол. - Запоріжжя (814 тис.чол.), Львів (732 тис.чол.), Кривий Ріг (667 тис.чол.) та Миколаїв (514 тис.чол.) та п'ять міст, населення

яких перевищує 1 млн.чол. - Київ (2602 тис.чол.), Харків (1470 тис.чол.), Дніпропетровськ (1064 тис.чол.), Одеса (1029 тис.чол.) і Донецьк (1016 тис.чол.) (на 1.01.2002).

Таблиця 7.2.

Міста з кількістю населення більше 50 тис. чол. (на 1.01.2002)

1	Київ ^{х)}	2602	34	Мелітополь	160	67	Первомайськ (Миколаївська область)	70
2	Харків	1470	35	Керч	157	68	Сміла	70
3	Дніпропетровськ	1064	36	Нікополь	135	69	Красноармійськ	69
4	Одеса	1029	37	Слов'янськ	125	70	Калуш	68
5	Донецьк	1016	38	Бердянськ	121	71	Коростень	67
6	Запоріжжя	814	39	Северодонецьк	120	72	Ковель	66
7	Львів	732	40	Алчевськ	119	73	Дружківка	65
8	Кривий Ріг	667	41	Павлоград	119	74	Прилуки	65
9	Миколаїв	514	42	Ужгород	118	75	Рубіжне	65
10	Маріуполь	492	43	Лисичанськ	115	76	Антрацит	64
11	Луганськ	463	44	Євпаторія	106	77	Харцизьк	64
12	Макіївка	390	45	Снакієве	104	78	Лозова	63
13	Вінниця	357	46	Кам'янець-Поділ	100	79	Стрий	62
14	Сімферополь	343	47	Костянтинівка	95	80	Коломия	61
15	Севастополь ^{х)}	341	48	Красний Луч	95	81	Шахтарськ	60
16	Херсон	328	49	Олександрія	94	82	Сніжне	59
17	Полтава	318	50	Конотоп	93	83	Ізюм	56
18	Чернігів	301	51	Стаханов	90	84	Новоград-Волинськ	56
19	Черкаси	295	52	Умань	89	85	Брянка	55
20	Суми	293	53	Бердичів	88	86	Бориспіль	54
21	Горлівка	292	54	Бровари	87	87	Димитров	54
22	Житомир	284	55	Шостка	87	88	Іллічівськ	54
23	Дніпродзержинськ	256	56	Ізмаїл	84	89	Нововолинськ	54
24	Хмельницький	254	57	Артемівськ	83	90	Ровеньки	54
25	Кіровоград	253	58	Мукачеве	82	91	Лубни	53
26	Рівне	249	59	Ялта	81	92	Білгород-Дністров.	52
27	Чернівці	240	60	Дрогобич	79	93	Жовті Води	52
28	Кременчук	234	61	Ніжин	76	94	Комсомольськ	52
29	Тернопіль	228	62	Феодосія	74	95	Нова Каховка	52
30	Івано-Франківськ	218	63	Свердловськ	73	96	Фастів	52
31	Луцьк	209	64	Торез	73	97	Красно дон	51
32	Біла Церква	200	65	Новомосковськ	72	98	Марганець	50
33	Краматорськ	181	66	Червоноград	71	99	Охтирка	50
					100	Ромни		50

Вище вже згадувалося про одну з головних демографічних тенденцій ХХ століття – невинне “перетікання” сільського населення у міста і селища міського типу. Процес цей відбувався досить значними темпами, проте за останні 3-5 років практично у всіх містах з населенням понад 50 тис.чол. (у тому числі і в столиці) виразно намітилася зворотна тенденція – зменшення числа мешканців. І хоч вона менше зачепила малі міста та селища міського типу, зважаючи на стабільність цієї тенденції, можна вести мову про те, що в Україні у 90-х роках відбувся принциповий злам однієї з головних ліній демографічного розвитку. Підвалини цього нового процесу ще чекають своїх дослідників, але вже зараз серед причин уповільнення урбанізації можна називати як негативні тенденції у природному прирості населення міст (особливо проблеми з народжуваністю), так і інтенсифікацію від’ємної зовнішньої і внутрішньої міграції міського населення.

І все ж, аналізуючи особливості сучасного розселення, відзначимо, що на рубежі століть в Україні зберігається помітна диспропорція між сільським і міським розселенням. Зважаючи на те, що саме з сільським населенням пов’язується формування продовольчої бази, кількісним показником цієї диспропорції може виступати пересічне “навантаження” міщан на сільського жителя, тобто співставлення чисельності міських і

сільських жителів по окремих регіонах. Звичайно, цей показник може розглядатися лише як умовний, адже аксіомою є факт, що сучасне село не могло б забезпечити необхідний рівень продовольчої бази без промислового виробництва, сконцентрованого переважно у містах; невідомі також оптимальні співвідношення між кількістю міських і сільських жителів, які, очевидно, мають регіональний характер і залежать як від способу виробництва та економічної спеціалізації, так і від природних особливостей конкретної території. Разом з тим, на наш погляд, вказаний показник досить повно відображає існуючу регіональну специфіку розселення в Україні.

Таблиця 8.2.

Кількість наявного населення на 1 липня та середня за січень-липень 2007 року (осіб)

	На 1 серпня 2007 року			Середня чисельність населення за січень-липень 2007 року		
	Все населення	міське	сільське	Все населення	міське	сільське
Україна	46474535	31677032	14797503	46560291	31727200	14833091
Автономна Республіка Крим	1974182	1242250	731932	1975658	1243528	732130
Вінницька	1678838	811685	867153	1682653	812338	870315
Волинська	1037630	529243	508387	1037829	528966	508863
Дніпропетровська	3406748	2841607	565141	3414830	2848947	565883
Донецька	4555235	4117379	437856	4567896	4128972	438924
Житомирська	1311547	748719	562828	1314345	749883	564462
Закарпатська	1242799	460930	781869	1243313	461168	782145
Запорізька	1838587	1405614	432973	1842756	1408385	434371
Івано-Франківська	1383782	591725	792057	1384577	591712	792865
Київська	1744010	1049766	694244	1747568	1050099	697469
Кіровоградська	1046188	640454	405734	1049635	642377	407258
Луганська	2366513	2046556	319957	2374196	2053076	321120
Львівська	2562152	1546037	1016115	2565282	1547408	1017874
Миколаївська	1207484	813417	394067	1209669	814399	395270
Одеська	2392309	1583553	808756	2393888	1584450	809438
Полтавська	1531918	922169	609749	1536220	924208	612012
Рівненська	1153420	546160	607260	1153889	546714	607175
Сумська	1203518	799450	404068	1207485	801449	406036
Тернопільська	1101616	474432	627184	1103490	474952	628538
Харківська	2797286	2224252	573034	2804708	2229718	574990
Херсонська	1112374	678573	433801	1114723	680296	434427
Хмельницька	1356368	722124	634244	1358868	722432	636436
Черкаська	1321964	731646	590318	1325000	732463	592537
Чернівецька	904935	373732	531203	905604	373794	531810
Чернігівська	1143411	698642	444769	1147684	699684	448000
м.Київ	2720769	2720769	x	2719433	2719433	x
Севастополь (міськрада)	378952	356148	22804	379092	356349	22743

Таблиця 8.3.

Природний рух населення за січень-липень 2007 року
Абсолютні дані чисельності народжених і померлих, природного приросту, кількості зареєстрованих шлюбів та розлучень

	Народжені	Померлі	Природний приріст	Кількість померлих у віці до 1 року	Шлюби	Розлучення
Україна	269440	449286	-179846	2943	174968	101016
Автономна Республіка Крим	12154	18402	-6248	124	6619	4556
Вінницька	9799	17297	-7498	100	6319	3620
Волинська	8066	9114	-1048	56	4234	1602
Дніпропетровська	19586	35530	-15944	199	12846	8525
Донецька	22857	48349	-25492	339	15977	10943
Житомирська	8186	13993	-5807	76	5058	2689
Закарпатська	9381	9789	-408	128	5056	1630
Запорізька	9936	18009	-8073	137	6243	4373
Івано-Франківська	9378	11253	-1875	116	5979	2450
Київська	10595	18555	-7960	85	7810	4046
Кіровоградська	5870	11406	-5536	75	3369	2350
Луганська	11464	24868	-13404	159	8268	5918
Львівська	15680	20515	-4835	143	10124	3728
Миколаївська	7044	11789	-4745	64	4181	2977
Одеська	14967	22902	-7935	167	9316	5470
Полтавська	7636	16835	-9199	77	5333	3597
Рівненська	9108	9405	-297	102	4990	1891
Сумська	5819	13251	-7432	50	3992	2549
Тернопільська	6672	9783	-3111	52	4764	1856
Харківська	14337	26581	-12244	153	10274	6460
Херсонська	6500	10648	-4148	70	3506	2387
Хмельницька	7948	13445	-5497	77	5488	2865
Черкаська	6838	14293	-7455	80	4652	3039
Чернівецька	5805	7257	-1452	67	3521	1954
Чернігівська	5538	14436	-8898	52	3701	2306
Київ	16098	18157	-2059	165	11594	6116
Севастополь (міськрада)	2178	3424	-1246	30	1754	1119

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ 2001 р.

3 історії переписів населення

Без обліку населення не може обійтись жодна держава. Рахувати людей почали здавна. У Китаї такі обліки проводились більш як чотири тисячі років тому. Відомо, що один з них відбувся в епоху легендарної династії Ся ще в 2238 р. до н. е.

У стародавньому Римі облік населення називали цензами. Римські громадяни, яких переписували посадові особи - цензори, були зобов'язані скріпляти свої відповіді клятвою.

Обліки проводились головним чином для того, щоб визначити, скільки людей мають можливість сплачувати податки, або визначити чисельність здатних для військової служби.

На Русі облік людей почався ще під час татарської навали. Обліки в той час були погосподарськими: обліковувались для оподаткування будинки або "дими". Пізніше, в XIV-XVI ст. підсумки записувались у так звані "писцові книги". У XVII ст. одиницею опо-

даткування стає господарство (подвір'я), а облік населення почали називати подвірними переписами. У листопаді 1718 р. Петро I видав указ, яким пропонувалось "взяття показань у всіх (надати на рік строку), щоб правдиві принесли скільки в кого в котрому селі душ чоловічої статі".

Складені таким шляхом списки ("сказки") були зібрані лише через три роки, а потім протягом наступних трьох років підлягали перевірці - "ревізії".

З того часу обліки населення в Росії почали називатися ревізіями. Такі ревізії проводились протягом майже півтора сторіччя, аж до відміни кріпосного права. Всього в Росії пройшло десять ревізій, остання - у 1857-1860 рр.

Продовжувались вони протягом декількох років і були неточними, враховували не фактичну кількість жителів, а тільки "приписаних" з податкового стану, тобто тих, хто числився у списках для сплати податку. Поміщики не поспішали подати чергову ревізську "сказку". Пригадайте Чичикова, який скуповував "мертві душі", що рахувалися під час останньої ревізії живими.

Більш-менш регулярними ставали обліки населення в Європі на початку XIX ст. Однак, це ще не були переписи в сучасному розумінні: в них враховувалось тільки число чоловіків і жінок, облік населення розтягувався на значний час. Метою таких обліків залишалось податкове обкладання і визначення числа дорослих чоловіків і господарств.

Доречно зауважити, що вік населення, без реєстрації якого не може обійтись жодний сучасний перепис, вперше був врахований, вірогідно, під час перепису населення Англії в 1841р. Перший перепис, який відповідав науковим принципам обліку, був проведений у Бельгії в 1846 р. під керівництвом відомого статистика А. Кетле. Облік був одноденний та поіменний - відомості збирали не про господарство в цілому, а про кожного жителя. Крім того, цей перепис вперше враховував не тих, хто був у списках жителів кожної бельгійської общини, а наявних жителів в ній.

Таким чином, переписи населення в справжньому значенні цього слова відбулися в Європі і США, по суті, тільки з другої половини минулого століття. З того часу вони проводяться в більшості економічно розвинених країн кожні десять, а іноді й кожні п'ять років. У країнах, що стали на шлях розвитку, переписи почалися пізніше, після визволення народів цих країн від колоніальної залежності. Сьогодні у світі вже не залишилось жодної країни, де хоч раз не проводився б перепис населення.

За останнє півстоліття значно удосконалилась методологія та організація переписів. У більшості Європейських країн прийнято метод самореєстрації, за яким переписні бланки заповнюють самі жителі. Іноді, як, наприклад, у США, ці бланки надсилаються поштою, а потім отримують їх заповненими також через пошту. Під час обробки матеріалів переписів використовується сучасна електронна техніка, що дає можливість розширити коло отриманих відомостей.

У Росії після скасування кріпосного права починають проводитись переписи населення в окремих містах і навіть цілих губерніях. Більшість з них являли собою "казенні поліцейські народообчислення", під час яких у господаря просто збирали відомості про кількість навіть не проживаючих, а приписаних в їх будинках жителів. Пізніше відбувається перехід до науково-організованих переписів.

Перший і єдиний загальний перепис населення Російської імперії був проведений на початку 1897 р. Ініціатором його був відомий російський географ, геолог і статистик П.П. Семенов-Тяньшанський. Протягом двадцяти п'яти років оббивав він пороги канцелярій, переконуючи чиновників у необхідності перепису. В умовах царизму він набув казенного характеру. На місцях переписом керували чиновники, які не розумілися на статистиці і яким пропонувалось доручати роботу обліковців духовним особам і поліцейським. Матеріали перепису були оброблені вкрай убого. Проте цей перепис був єдиним джерелом порівняно достовірних даних про чисельність і склад населення Росії наприкінці XIX ст.

Перший перепис населення за радянських часів був проведений в серпні 1920 р. Готувався і проходив він в незвично важких умовах війни, голоду, розрухи, тому він охопив тільки 72% населення.

У 1923 р. був проведений перепис населення в містах і селищах міського типу одночасно з переписом промислових і торгівельних підприємств.

Усе населення вперше було охоплено Всесоюзним переписом населення в грудні 1926 р. Під час його підготовки видатні радянські статистики В.Г. Михайловський і О.А. Квіткін розробили наукові принципи, які були покладені в основу як цього перепису, так і наступних радянських переписів населення. Перепис 1926 р. відрізнявся не тільки виваженою методикою отримання відомостей, але і багатством зібраних даних, особливо про соціальний стан населення та про сім'ї.

Наступний перепис був проведений в січні 1937 р. Однак організація його була визнана незадовільною*. Новий перепис був проведений в січні 1939 р. В цьому переписі вперше були використані спеціальні заходи для підвищення точності обліку населення. Його стислі підсумки були надруковані в 1939-1940рр. Розпочата Друга світова війна не дала можливості завершити обробку усіх зібраних матеріалів.

Перший післявоєнний перепис був проведений в січні 1959р. Його організація і зміст отриманих даних не відрізнялись від попереднього.

Наступний перепис відбувався в січні 1970 р. В організаційному і методичному відношенні він нагадував два попередніх, однак даних було отримано значно більше. Вперше у практиці переписів заради економії часу і коштів частина відомостей була отримана шляхом опитування не всіх, а тільки 25% жителів. Під час обробки матеріалів перепису було застосовано низку технічних нововведень.

Передостанній перепис проводився в січні 1979 р. Його організація та обробка матеріалів суттєво відрізнялась від попередніх. Уперше в практиці статистики країни записи, зроблені під час опитування, за допомогою спеціальних читаючих пристроїв вводились в ЕОМ і записувались на магнітну стрічку. Також були включені додатково нові питання, формулювання деяких питань були уточнені.

Останній перепис населення був проведений в січні 1989 р. Програма переписного листа була суттєво розширена. Вона включала 25 питань (в 1979 р.-16). Уперше після 1926 р. були отримані відомості про житлові умови населення, професійно-технічну підготовку, збільшився перелік джерел існування та ін.

На відміну від попередніх обліків була єдина програма для всього населення і відомості збиралися поіменно, і тільки в зведених матеріалах вони викладались узагальнено, як чисельність людей за віком, статтю, рівнем освіти тощо. Зроблена була ще одна важлива зміна. У першому питанні переписного листа ознака "відношення до глави сім'ї" (як було раніше в переписному листі усіх попередніх переписів), замінено на "відношення до члена сім'ї, який записаний першим". Це відповідає сучасному статусу членів сім'ї та рекомендаціям міжнародних організацій в частині формування питань переписного листа.

Програма перепису 1989 р. забезпечила найбільш об'єктивну інформацію, яку неможливо отримати з будь-якого джерела. Перепис дав докладні відомості про чисельність, розміщення і склад населення за статтю і віком, рівнем освіти, про розподіл за галузями виробництва, заняттями, суспільними групами і т.ін. Підсумки перепису створили можливість для майбутніх розрахунків і прогнозів.

Розроблення матеріалів перепису, що була проведена на основі програми перепису, створила умови отримання різномісних даних про національний склад населення, рівень освіти, соціально-економічну ситуацію, число і склад сімей, житлові умови, освіту тощо.

Надзвичайно важливою передумовою успішного проведення перепису населення є добре організована масово-роз'яснювальна робота серед населення про мету, завдання перепису, його політичне і економічне значення. Усі громадяни України повинні

бути проінформовані про наступний перший Всеукраїнський перепис населення, порядок та строк його проведення, підготовлені для того, щоб сприяти переписному персоналу і надавати правильні і повні відповіді на запитання переписного листа. Для успішного проведення перепису необхідно широко використовувати засоби масово-роз'яснювальної роботи.

Результати проведення Всеукраїнського перепису населення

Підготовча кампанія до перепису населення, яка тривала близько трьох років, була завершена в цілому успішно. Цьому в значній мірі сприяло виконання заходів, передбачених дорученням Президента України Л.Д.Кучми щодо забезпечення організованого проведення Всеукраїнського перепису населення, а також рішень, прийнятих на розширеному засіданні Міжвідомчої комісії сприяння проведенню Всеукраїнського перепису населення, яке відбулося під головуванням Прем'єр-міністра України А.К. Кінаха 26 листопада 2001 року.

Надзвичайно потужним імпульсом для старту перепису стало звернення Президента України Л.Д. Кучми до українського народу, яке мало значний позитивний вплив на формування відповідного ставлення до переписних заходів як з боку населення, так і задіяних органів державної влади. В значній мірі посприяла цьому також активна роз'яснювальна робота, перш за все, через засоби масової інформації.

Важливим інструментом забезпечення організованого проведення перепису стала система оперативного моніторингу за його ходом. Ця система охоплювала задіяні центральні та всі місцеві органи виконавчої влади і координувалась Держкомстатом, як основним виконавцем робіт. Одним із ключових елементів цієї системи були спеціальні телефонні "гарячі лінії" для звернень населення в центрі та регіонах.

У Держкомстаті діяв оперативний штаб, який на підставі даних моніторингу вносив необхідні корективи в хід перепису і координував взаємодію всіх залучених до переписних робіт міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

На сьогодні вже підведені деякі попередні підсумки проведення перепису. Це тільки певні узагальнюючі кількісні характеристики його ходу і результатів. Що стосується детальних, змістовних підсумків, то це завдання послідує обробки матеріалів перепису, яка повинна розпочатися в січні наступного року.

Отже, за результатами перепису населення необхідна переписна документація заповнена на 48 млн. 860 тис. осіб, що для порівняння складає 99,9% від очікуваної за даними поточного обліку чисельності населення на 1 січня 2002 року. Це так званий показник "брутто" кількості населення, охопленого переписом, на базі якого надалі будуть розраховані показники "нетто" – кількість наявного та постійного населення, які і використовуються в повсякденній демографічній та статистичній практиці.

Якщо розглянути базові складові наведеного вище показника, то вони такі: на 47 млн. 825 тис. осіб переписна документація заповнена основними лічильними дільницями, іншими словами, за основним місцем проживання, на 595 тис. осіб – в установах з рухомим складом населення (готелі, лікарні, санаторії тощо) та інституційних установах (школи-інтернати, дитячі будинки, будинки для людей похилого віку тощо), близько 440 тис. осіб переписано на так званих закритих територіях (військовослужбовці, особи, позбавлені волі тощо). В цьому показнику не враховані поки-що дані перепису Міністерством закордонних справ працівників дипломатичних представництв та консульських установ України за кордоном і членів їх домогосподарств, а також громадян України, які перебувають за кордоном і знаходяться на консульському обліку. Ці дані згідно графіку узагальнення матеріалів перепису повинні надійти до Держкомстату до 10 січня.

Що стосується перепису за основним місцем проживання, то 98,4% переписної документації заповнено шляхом опитування населення під час обходу житлових приміщень. В той же час понад 410 тис. осіб виявили бажання з'явитися і були переписаними безпосередньо на лічильних дільницях. Найбільше таких випадків зареєстровано в

м.Києві – 90 тис. осіб, Дніпропетровській та Харківській областях – 41 тис. в кожній. Крім того, на 365 тис. осіб, із якими обліковці не змогли з тих чи інших причин поспілкуватися, у відповідності з чинними нормативно-правовими актами переписна документація була заповнена на підставі даних служб паспортизації, реєстрації і міграційної роботи та інших адміністративних джерел. Найбільш часто такий спосіб отримання даних для перепису довелося використовувати в Автономній Республіці Крим – 44 тис. осіб, Одеській області – 41 тис. та м. Києві – понад 37 тис. осіб.

Вищенаведені дані говорять про те, що громадяни України з повним розумінням сприйняли необхідність та надзвичайне значення такого загальнодержавного заходу як перепис населення і в переважній більшості свідомо виконали свій громадянський обов'язок. Лише близько 1200 осіб відмовилися надати дані про себе для перепису із політичних, соціально-побутових та релігійних міркувань.

В регіональному розрізі ситуація виглядає таким чином: серйозних «провалів» на обласному рівні немає, а по 6-ти наступних областях – Волинській, Одеській, Київській, Сумській, Тернопільській та Донецькій показник охоплення населення переписом у порівнянні з даними поточного обліку перевищив 100%. В той же час найнижчий цей показник у Львівській, Івано-Франківській, Дніпропетровській областях та Автономній Республіці Крим – близько 97%.

Суттєво відрізняється даний показник для міської та сільської місцевості і складає відповідно 98,7 та 102,5%. Тобто окреслилася нова демографічна тенденція, соціально-економічні чинники та результати якої мають бути детально досліджені в ході обробки та аналізу матеріалів перепису.

Усі задіяні до підготовки і проведення Всеукраїнського перепису населення центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в цілому виконали поставлені перед ними завдання. Особливо слід відзначити роботу правоохоронних органів, перш за все органів внутрішніх справ. Вжиті ними профілактичні заходи, а також оперативна робота під час перепису, що проводилася у відповідності до затвердженого МВС і Держкомстатом плану узгоджених дій, дали свої позитивні результати. Так, на сьогодні не зафіксовано практично жодного серйозного кримінального прояву, пов'язаного із переписом.

Щодо політичної ситуації навколо проблем Всеукраїнського перепису населення, то вона відносно спокійна. У цьому відношенні вирішальне значення мала чітка та однозначна позиція Президента України Л.Д.Кучми стосовно недопустимості політизації заходів, пов'язаних із переписом. В той же час мають місце окремі спроби втручання та інсинуацій навколо можливих результатів перепису, які пов'язані в основному із національною та мовною проблематикою і посягають на розгортання певними політичними силами активної передвиборної кампанії. У зв'язку з цим Держкомстатом здійснюються відповідні роз'яснювальні заходи, спрямовані, перш за все, на широку громадськість.

Завершення проведення перепису населення одночасно є початком оброблення отриманих матеріалів. З цієї метою зараз на місцях завершується прийом переписної документації від тимчасового переписного персоналу і розпочалася відповідна її комплектація.

В той же час органи державної статистики продовжують роботу з населенням: ретельно перевіряються всі повідомлення про наявність окремих непереписаних осіб та домогосподарств, у випадках особистої згоди громадянам, які з тих чи інших причин не були охоплені переписом, на них заповнюється переписна документація.

Крім того, розглядаються також звернення та скарги громадян щодо змісту заповненої на них переписної документації і за необхідністю до неї вносяться відповідні зміни. Ці заходи є необхідною складовою забезпечення повноти та підвищення якості даних перепису.

Що стосується термінів отримання остаточних результатів перепису то вони наступні. У зв'язку із величезними обсягами робіт, які при цьому необхідно виконати, об-

роблення матеріалів буде проводитись поетапно. Результати першого етапу, а це показники кількості наявного та постійного населення в цілому по Україні і по всіх регіонах, в тому числі по міських поселеннях і сільській місцевості, а також статева структура, будуть отримані у квітні наступного року.

ВИРОБНИЧИЙ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Сутність і роль науково-технічного прогресу

Науково-технічний прогрес (НТП) — поступальний та взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, характерний для великого машинного виробництва. Неперервність НТП залежить насамперед від розвитку фундаментальних досліджень, які відкривають нові якості і закони природи та суспільства, а також прикладних досліджень та дослідно-конструкторських розробок, що дають змогу втілити наукові ідеї в нову техніку і технологію. НТП здійснюється у двох взаємообумовлених формах: 1 — еволюційній, яка означає порівняно повільне і часткове вдосконалення традиційних основ науки і техніки; 2 — революційній, яка відбувається у вигляді науково-технічної революції (НТР) і породжує принципово нову техніку і технологію, викликає докорінні перетворення продуктивних сил суспільства.

Революційний шлях — головний шлях розвитку техніки і технології в епоху НТР. Його визначальною особливістю є бурхливий розвиток науки, перетворення її в безпосередню продуктивну силу. Наука перетворюється на провідну ланку системи «наука—техніка—виробництво». З розвитком науки та впровадженням її досягнень виникли поняття «наукомісткі виробництва» або «виробництво високих технологій». До них належать галузі індустрії, що вирізняються високими витратами на наукові дослідження при плануванні нових видів продукції.

НТР впливає також на темпи піднесення окремих галузей і на їх поєднання чи галузеву структуру. Великі зміни відбуваються і в структурі окремих галузей, і одного боку, відбувається подаліше «дроблення» цієї структури, пов'язано, перш за все, з ускладненням виробництва, формуванням річних новітніх галузей НТР. і другого боку, різні галузі і підгалузі об'єднуються, створюючи складні міжгалузеві комплекси: агропромисловий, машинобудівний, паливно-енергетичний та ін.

НТР змінює і характер традиційних видів виробництва. Одна її особливостей цієї зміни — укрупнення основних виробничих агрегатів, що веде до подальшої концентрації виробництва переважно в індустріальних районах.

Науково-технічний прогрес сприяє більш рівномірному і ефективному розміщенню підприємств, виробничих комплексів і галузей господарства. Створення і вдосконалення потужних, високопродуктивних машин у багаті разів збільшують продуктивність праці у всіх районах. Поява нових способів передачі електроенергії через об'єднані енергосистеми зробила економічно вигідним просторовий розрив між великими виробниками електроенергії на базі дешевих енергоносіїв та її споживачів.

Завдяки досягнутому рівню розвитку науки і техніки, виробництву промисловістю високопродуктивних машин, механізмів і обладнання освоєно ефективні природні ресурси, що зумовило територіальні зрушення у розвитку і розміщенні продуктивних сил.

Урахування регіональної специфіки при проектуванні техніки і технології дозволяє добитися найкращих результатів в її використанні. Є потреба більш повного урахування регіональних особливостей науково-технічного прогресу, причому не тільки природних (клімат, сейсмічність, вічна мерзлота, особливості залягання корисних копалин), але й економічних (густота населення, кваліфікація кадрів, транспортна освоєність тощо).

Широка і комплексна автоматизація, механізація виробництва повністю змінюють характер праці. Сучасний етап автоматизації ґрунтується на електронізації (комп'ютеризацію) народного господарства.

Велике значення має впровадження трудозберігаючих технологій у промислових центрах і вузлах, що мають обмежені можливості забезпечення промисловості і сфери послуг трудовими ресурсами. Це стосується насамперед старих промислових районів, які характеризуються погіршенням демографічної ситуації.

Сучасна техніка закладає основу для створення принципово «заводів майбутнього» — повністю автоматизованих і електронізованих, з мобільною технологією. Тим самим у перспективі, очевидно, з'являться можливості розміщення підприємств, які раніше визнавались трудомісткими, практично повсюдно, у тому числі в трудодефіцитних районах.

У широких масштабах здійснюється хімізація народного господарства. Хімія — важливе джерело матеріалів із заданими властивостями — розширює територіальні межі сировинної бази промисловості.

Вирішальним засобом задоволення потреб народного господарства у виробничих ресурсах повинні стати ресурсозберігаючі технології. При використанні ресурсозберігаючих технологій важливо додержуватись регіональних пріоритетів.

Для територіально-виробничих комплексів, особливо тих, які тільки створюються, буде характерним високий рівень застосування прогресивних видів техніки і технології, перш за все механізації і автоматизації виробництва, які охоплюють увесь виробничий цикл.

Особливо велика роль науково-технічного прогресу в охороні навколишнього середовища і раціональному природокористуванні. Розвиток науки і техніки дає змогу створювати ефективні засоби і прилади для очищення промислових і комунальних викидів, що забруднюють воду, атмосферу, ґрунти. Передові технології забезпечують перехід до замкненого водопостачання, утилізацію відходів, економію трудових, рослинних і мінеральних ресурсів, а також раціональне використання земельних ресурсів.

Основними центрами і регіонами, де розміщені галузі виробництва й інші центри економічної ділової активності, стали території з передовою наукою та освітою. Територіальне поєднання освіти, науки, наукоємних виробництв нині є типовим для великих столичних агломерацій і провідних промислових районів. Перспективною формою територіальної організації науково-виробничих комплексів стали технополіси — цілеспрямовано сформовані зони ділової та наукової активності, в яких поєднуються науково-дослідні інститути, вузи та наукоємні промислові підприємства, що взаємодіють між собою.

Науково-технічний потенціал України

Динамічний розвиток науково-технологічної сфери більшості країн світу є сьогодні одним з визначальних чинників їх соціально-економічного розвитку. Пріоритет науково-технологічної складової актуалізує організаційно-управлінські, законодавчо-регулятивні та соціально-економічні проблеми сфери науково-технологічної діяльності. При цьому визначальним стає вплив на розвиток наукової сфери процесів глобалізації та глобальної інтеграції. Зростаюча взаємозалежність національних економік, принципово нові масштаби взаємодії національних науково-технічних ринків відкриває нові можливості прискорення економічного зростання та впровадження результатів науково-технічної діяльності. Водночас, станом на 2001 рік за даними щорічної Доповіді про глобальну конкурентоспроможність (Global Competitiveness Report 2001), підготовленої провідними економістами Гарварда рівень конкурентоспроможності економіки України у світовому рейтингу конкурентоспроможності, знаходиться далеко позаду США, Японії, ФРН, Великобританії, Франції, Канади.

Характерною рисою XXI сторіччя є збільшення розриву між країнами, що нагромадили науково-виробничий потенціал для глобальної конкуренції, і тими, що його ще не мають. У провідних країнах світу до 60% підприємств щорічно впроваджують продукцію, що несе в собі нові знання і технологічні рішення, а витрати на науку і проектні роботи в цивільній сфері перевищують 3% ВВП. Науково-технічний прогрес, визнаний у усьому світі як найважливіший чинник економічного розвитку, усе частіше у зарубіжній і вітчизняній літературі пов'язується з поняттям інноваційного процесу. Сучасна економіка все більш набуває рис інноваційної економіки, пов'язаної з розробкою, впровадженням і використанням нововведень (інновацій), із перебудовою організаційно-економічного механізму господарювання. Результатами реалізації нової інноваційної економіки повинні стати досягнення високого рівня соціальної спрямованості науково-технічного прогресу, підвищення рівня життя населення в результаті зростання ефективності суспільного виробництва, якісно інший рівень ресурсозбереження і екологізація економіки. Характеристика рівнів інноваційної діяльності наведена в табл.3.3.

Таблиця 3.3

Рівні інноваційної діяльності

Економічний рівень	Основні характеристики
Нано	Інноваційна діяльність на рівні конкретної людини. Тут відбувається основний етап одержання знань, а також інвестування в наукоємну сферу шляхом придбання товарів і послуг, необхідних для забезпечення життєдіяльності і задоволення власних потреб
Мікро	Інноваційна діяльність, здійснювана одним підприємством, що виконує розробку, чи випуск наукоємної продукції, а також надає послуги із забезпечення інноваційного процесу (освіта, фінанси, юридичний супровід, інформація тощо.)
Мезо	Інноваційна діяльність, здійснювана групою підприємств на рівні мережених чи корпоративних структур переважно у межах однієї держави
Макро	Інноваційна діяльність, здійснювана у межах однієї держави чи її частини (земля, штат, регіон), інституціональну основу якої складає національна (державна) інноваційна система.
Гіпер	Інноваційна діяльність, здійснювана: об'єднаними національними (державними) системами (США, ЄС, Росія), транснаціональними корпораціями
Глобальний	Одержання і розповсюдження нових знань на рівні глобальних формалізованих і неформалізованих мереж. Прикладами таких мереж є фундаментальна наука (неформалізована мережа) і інформаційна мережа «Інтернет» (формалізована мережа).

У більшості країн стимулюються не лише розвиток НТП, а насамперед, високий рівень інноваційного сприйняття у промисловості. Дослідження зарубіжних економістів переконливо свідчать, що основна частина зростання ВВП пов'язана не з капітальними вкладеннями, а з технологічними нововведеннями, з сприйнятливістю економіки до інновацій.

У 2001 році в країнах ЄС розроблена й прийнята в якості стандарту нова система індикаторів науково-технічного розвитку, яка складається з 18 основних показників, що дозволяють, на думку експертів ЄС, об'єктивно оцінювати рівень науково-технічного розвитку країн-учасниць Співтовариства. До створеної системи входить чотири групи показників, які відображають:

Стан кадрового потенціалу (п'ять показників);

Рівні фінансування НДДКР і патентну активність (чотири показники);
Рівні інноваційної активності, насамперед – в групі малих і середніх підприємств (три показники);
Рівні поширення сучасних технологій в економіці (шість показників).

Основою науково-технічного розвитку країни є науково-технічний потенціал, що являє собою сукупність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів. Науково-технічний потенціал включає:

матеріально-технічну базу науки (сукупність засобів науково-технічної праці, наукові організації, наукове обладнання і установки, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальна база інформаційного забезпечення тощо);

кадри наукової системи (вчені, дослідники, конструктори, експериментатори, науково-технічний персонал);

інформаційну систему, яка забезпечує постійне вдосконалення і шуканих знань (наукові прогнози, банк патентів, авторських свідоцтв, банк відомостей про світові досягнення в галузі конкретних наук тощо), яка здатна до оперативної обробки інформації та кидання її користувачеві;

організаційно-управлінську підсистему — планування науковій «дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР); фінансування НДДКР; структуру управління НДДКР; організаційно-управлінські структури наукових підрозділів; методи управління НДДКР.

У цій системі мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів вищих навчальних закладів функціонує з метою виробництва, розповсюдження і впровадження в практику наукових знань, реалізаційної науково-технічної політики. Розвинутий науково-технічний потенціал є також визначальною передумовою для встановлення і ефективного розвитку міжнародних науково-технічних зв'язків.

В Україні створено потужний науково-технічний потенціал, спроможний вирішувати найактуальніші проблеми структурної перебудови економіки, демілітаризації технологій, посилення їх соціальної спрямованості, прискорення НТП, посилення інтенсифікації тощо. На сучасному етапі в країні є об'єктивні умови їх втілення в життя активної державної науково-технічної політики. Функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки, науково-технічний потенціал багатьох підприємств, зокрема наукомістких виробництв у промисловому комплексі.

Однак на сучасному етапі економічного розвитку господарський механізм не забезпечує необхідного сприйняття підприємствами науково-технічних досягнень. Наслідками негативних загальноекономічних тенденцій є зниження ефективності нагромадженого науково-технічного потенціалу, інноваційний застій (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Розподіл створених зразків нових типів техніки в Україні у 1994—1997 рр., % *

	1994	1995	1996	1997
Створено зразків, технічний рівень яких у порівнянні з кращими вітчизняними і зарубіжними аналогами:	100	100	100	100
вищий	3,9	0,6	1,7	1,7
відповідає	88,9	63,5	62,2	65,0
нижчий	0,3	0,8	0,5	0,5
не відповідає	6,9	35,1	35,6	32,8

* Статистичний щорічник України за 1997 рік. — К.: Українська енциклопедія, 1998. — с. 105.

В Україні нагромаджено значний досвід програмно-цільового планування НТП на основі розробки системи відповідних програм. До тих, які розробляються на національному рівні, налетить державні науково-технічні програми з ресурсозбереження, приросту виробництва продовольства, збільшення випуску технологічного устаткування на експорт, програма фундаментальних досліджень з найважливіших напрямів академічної науки тощо. Серед регіональних науково-технічних програм, які розробляються в областях України (понад 200 найменувань), переважають програми з виробництва товарів

народного споживання, охорони навколишнього середовища, використання вторинних ресурсів. У галузях і на підприємствах ведеться розробка програм з питань технічного переозброєння виробництва, освоєння нових технологій.

Розміщення наукових закладів, безперечно, впливає і на розміщення галузей господарства (в першу чергу наукомістких та невиробничої сфери). Водночас характер розвитку і розміщення продуктивних сил впливає на спеціалізацію наукових підрозділів, що сприяє розв'язанню нагальних економічних і соціальних проблем цих регіонів.

Розміщення наукових закладів має такі особливості. Інститути теоретичного профілю розташовані у великих науково-культурних центрах. Мережа галузевих науково-дослідних інститутів прикладного профілю, що тяжіють до виробничих баз, розміщена більш рівномірно. Переважна їх частина знаходиться в центральних районах, а на периферії — їх філії, відділення й лабораторії. Посилення інтеграційних процесів сприяло створенню науково-виробничих об'єднань.

Важливу роль у розміщенні об'єктів народного господарства відіграють провідні проектні інститути, що займаються проектуванням великих промислових підприємств, транспортних магістралей, гідротехнічних споруд, а також ті, що складають генеральні плани міст і районні плани.

У 1997 р. н науці і науковому обслуговуванні України було зайнято 142,5 тис. чоловік, у т. ч. 4,3 тис. докторів наук і 20,6 тис. кандидатів наук.

В академічному секторі науки зосереджено понад 7% наукових працівників. Найбільшим сектором науки в Україні за чисельністю зайнятих працівників є вузівський сектор, а в ньому — вищі заклади освіти I—II рівнів акредитації.

Значного розвитку в Україні досягли галузевий і заводський сектори науки. Останній зосереджений переважно на великих підприємствах. Цей сектор найбільш повно представлений у великих містах Донбасу, індустріального Придніпров'я, а також у Києві, Харкові, Одесі, Львові.

З метою удосконалення управління наукою в Україні створено шість територіальних наукових центрів: у Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі та Львові, які координують роботу академічного, вузівського, галузевого і заводського секторів, проводять дослідження з урахуванням місцевої специфіки.

В цілому профіль закладів науки і наукового обслуговування збігається з спеціалізацією галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери по регіонах.

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ ПО РОЗДІЛУ “НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ”

Адміністративно-територіальний устрій – це поділ країни на систему адміністративних одиниць, відповідно до якого утворюються місцеві органи влади й управління.

Відповідно до Конституції України, систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До міст спеціального статусу відносяться – Київ та Севастополь; республіканського – міста, безпосередньо підпорядковані органам влади Автономної Республіки Крим; обласного – міста, безпосередньо підпорядковані органам влади областей. Площа територій наводиться за даними Головної служби геодезії, картографії та земельного кадастру. Показник **щільності населення** розрахований діленням чисельності наявного населення на площу території.

Поточні розрахунки чисельності населення на 1 січня базуються на даних останнього перепису населення (Всеукраїнського перепису населення 2001 року), до яких щорічно додаються кількість народжених і прибулих і віднімаються кількість померлих і вибулих.

До наявного населення відноситься населення, яке знаходиться на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово проживаючих, якщо їх проживання не перевищує 12 місяців.

До постійного населення – населення, яке постійно проживає на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово відсутніх, якщо їх відсутність не перевищувала 12 місяців.

Міське і сільське населення. До міського населення відносяться особи, які проживають в міських поселеннях, до сільського – які проживають у сільській місцевості. До міських населених пунктів належать міста республіканського, обласного, районного значення (нині в законодавчих актах вживається поняття міста зі спеціальним статусом, що визначається законами України, республіканського (Автономної Республіки Крим), обласного, районного значення) і селища міського типу, до сільських – села і селища незалежно від їх адміністративної підпорядкованості. (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1981 року, №1654-X "Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою", Відомості Верховної Ради Української РСР, 1981р., №12, ст.179).

Відомості про народження, смерті, шлюби та розлучення узагальнюються на підставі щорічної статистичної обробки даних других примірників актів цивільного стану. В чисельність народжених включаються тільки народжені живими.

Поточний облік шлюбів і розлучень враховує тільки укладання і припинення шлюбів, які оформлені юридично, і не включає випадки припинення шлюбів, якщо розлучення не були оформлені, а також припинення незареєстрованих шлюбів.

Загальний коефіцієнт шлюбності – відношення кількості зареєстрованих протягом року шлюбів до середньорічної кількості населення. Обчислюється в промілі.

Загальний коефіцієнт розлученості – відношення кількості зареєстрованих за рік розлучень до середньорічної кількості населення. Обчислюється в промілі.

Кількість позашлюбних народжень включає народження, на час реєстрації яких походження дитини від батьків встановлюється шляхом подачі спільної заяви батьком і матір'ю дитини або тільки за заявою матері чи за рішенням суду, про що записується в акті про народження. Якщо дитина народилася після смерті особи, яка перебувала з матір'ю новонародженого в шлюбі, у актовий запис померлий може бути записаний батьком дитини за умови, що з дня його смерті до народження дитини минуло не більше 10 місяців.

Природний приріст (скорочення) населення – різниця між кількістю народжених живими і кількістю померлих.

Середньорічна чисельність населення розраховується як середня арифметична з чисельності на початок і кінець календарного року.

Сумарний коефіцієнт народжуваності характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою у гіпотетичному поколінні за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності. Розраховується як сума вікових коефіцієнтів народжуваності по всіх вікових інтервалах, його розмір не залежить від вікового складу населення і характеризує середній рівень народжуваності в календарному році, для якого він визначається.

Загальний коефіцієнт народжуваності і смертності – відношення, відповідно, кількості народжених (живими) і кількості померлих протягом календарного року до середньорічної кількості наявного населення. Обчислюється в промілі.

Вікові коефіцієнти народжуваності – відношення кількості народжених за рік у жінок даної вікової групи до середньорічної кількості жінок у цьому віці.

Середня очікувана тривалість життя при народженні – кількість років, які в середньому належить прожити даному поколінню народжених за умови, що протягом всього життя цього покоління (при переході його від одного віку до іншого) рівень смертності буде дорівнювати сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах. Розраховується в таблицях смертності.

Джерелом інформації про причини смертності є лікарське свідоцтво про смерть, фельдшерська довідка про смерть, лікарське свідоцтво про перинатальну смерть, на підставі яких заповнюється графа "Причина смерті" в актовому записі про смерть.

Розробка причин смерті починаючи з 2005р. здійснюється у відповідності до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду.

Вікові коефіцієнти смертності - відношення кількості померлих у даному віці за рік до середньорічної кількості осіб даного віку.

Коефіцієнти смертності за причинами смертності - відношення кількості померлих від вказаних причин смерті до середньорічної кількості наявного населення. Обчислюється на 100000 населення.

Коефіцієнти дитячої смертності - відношення кількості померлих у віці до 1 року до кількості народжених живими.

Дані з міграції населення в органах державної статистики розраховуються на базі талонів зняття з реєстрації місця проживання в Україні, а також талонів реєстрації місця проживання, які введені МВС України для забезпечення повноти інформації довідкових картотек обліку населення та розроблення статистики прибуття за всіма видами переміщень населення. Талони являють собою документи анкетної форми. Вони заповнюються у паспортних службах на всіх громадян, які прибули (вибули) з однієї місцевості в іншу на постійне або тимчасове проживання строком 6 місяців.

Міграція населення – територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.

Всі потоки (загальна міграція) за своїми складовими частинами поділяються на внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну міграції.

Внутрішньорегіональна міграція – міграція населення, яка відбувається у межах одного регіону (Автономна Республіка Крим, область, м.Київ, Севастополь (міськрада)).

Міжрегіональна міграція – міграція населення з одного регіону в інший у межах України.

Міждержавна міграція – міграція населення за межі України або прибуття до України з інших країн.

Міграційний приріст (скорочення) населення – різниця між кількістю прибулих на дану територію та кількістю вибулих за її межі.

Постраждалі від Чорнобильської катастрофи – громадяни, включаючи дітей, які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Ліквідатори наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – громадяни, які брали безпосередню участь у ліквідації аварії та її наслідків.

Втрати робочого часу – це час який можливо було використати для роботи, але невідпрацьований з причин неявок з дозволу адміністрації (включаючи неявки з ініціативи адміністрації), простоїв, прогулів та страйків.

Економічно активне населення – населення обох статей віком 15-70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. До економічно активних відносяться особи, зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні (у визначенні МОП).

Економічно неактивне населення – особи, які не можуть бути як „зайняті” або „безробітні” (учні та студенти; пенсіонери; особи які зайняті на домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими; особи, які зневірилися знайти роботу; інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, та ті, що шукають роботу але не готові приступити до неї найближчим часом).

Рівень безробіття – відношення (у відсотках) кількості безробітних до економічно активного населення (робочої сили) або до працездатного населення працездатного віку.

Додаток I

Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів: Світ, 1990. – 360 с. (с.344-349)

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ЗЕМЛІ (КРАЇ, ОБЛАСТІ) УКРАЇНИ ТА РЕГІОНІВ, ТІСНО ПОВ'ЯЗАНИХ З УКРАЇНСЬКИМ ЕТНОСОМ

До складу України входять окремі історико-географічні та етнографічні землі (краї, області), назви яких у свій час широко вживалися в літературі, побуті та джерелах; деякі з них використовуються дотепер.

Нижче дається характеристика цих земель (країв, областей).

Галичина. Частина західноукраїнських земель: сучасні Львівська, Івано-Франківська області, більшість Тернопільщини (крім крайньої північної її частини разом з 11 Кременцем, Почаєвом, Вишневцем та іншими поселеннями, яка після поділу Польщі і до першої світової війни входила до складу царської Росії, а до 1848 р. і теперішня територія Чернівецької області, та південно-східна частина Польщі (з Краковом), тобто прикарпатські (притатринські) території, що після першого поділу Польщі (1772 р.) і аж до першої світової війни входили до Австрії (з 1867 р.— до Австро-Угорщини). Уся ця територія була об'єднана в одну провінцію під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії».

Назва «Галичина» походить від назви столиці Галицько-Волинського князівства — старого Галича (від грецького «гальс» — сіль); був розташований в межах сучасного села Крилоса Галицького району Івано-Франківської області на березі р. Лукви, притоки Дністра). Вперше місто згадується в 1140 р.; з 1144 р. воно стає центром Галицького князівства. В Галичині створений Галицький літопис (описує події 1201—1261 рр.) — складова частина Галицько-Волинського літопису. Тут жили східно-слов'янські племена дуліби і білі хорвати. У 1241 р. старий Галич зруйнований монголо-татарами і втратив своє значення. Новий сучасний Галич виник в XIV ст. поблизу старого Галича (5 км на північ від нього).

Галичина поділяється на Східну (заселену українцями) і західну (заселену поляками).

В XIII ст. на території Східної Галичини створене Галицько-Волинське князівство шляхом об'єднання Галицького, Звенигородського, Перемишльського і Тереховельського удільних князівств. У 1387 р. більшість цієї території увійшла до Польщі в XV ст. створене Руське воєводство з центром у Львові, до якого увійшли Львівська, Перемишльська і Саноцька землі (округи). У 1848 р. тут ліквідовано кріпацтво (на сході України — в 1861 р.) Рівень розвитку продуктивних сил цього краю був не високий. Певного розвитку набула гірничодобувна промисловість у Прикарпатті та переробні галузі (переважно у Львові).

Після розпаду Австро-Угорщини в Східній Галичині створена Українська національна рада (Львів), яка 13 листопада 1918 р. проголосила створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Після її воз'єднання з Українською Народною Республікою 22 січня 1919 р. ЗУНР увійшла до складу УНР як західні області Української Народної Республіки. З липня 1919 р. цю територію в результаті українсько-польської війни 1918—1919 рр. включено до складу Польщі, що в 1923 р. визнані, постановою Верховної ради Антанти. У Східній Галичині під назвою «Східної Малопольщі» (у Польщі так називали цю територію, включаючи сучасні Волинську, Рівненську області і крайні північні регіони Тернопільської області; згадані землі називалися ще «кресами всхідніми», східними окраїнами) були створені Львівське Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства. З цих земель трудове населення переважно сільське, масово виїжджало за

кордон. У Східну Галичину входили й досі збереглися такі історико-географічні та історико-етнічні території, як Покуття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина (частково), Західне Поділля, Передкарпаття, які часто співпадають (наприклад, Покуття є південно-східною частиною Передкарпаття). За даними перепису 1931 р. національний склад населення Східної Галичини був такий: українці становили 65,0 % всього населення, поляки — 28,5 %, євреї — 10,3 %.

22 жовтня 1939 р. Народні збори Західної України проголосили встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях.

Волинь — північно-західна частина України, яка займає Західне і Центральне Полісся, а також Волинську височину, тобто частину площі басейнів південних приток Прип'яті та Західного Бугу (сучасні Волинська, Рівненська, Житомирська і крайня північна територія Тернопільської області). Назва походить від древнього (вперше згадується в 1018 р.) м. Волинь (Велинь), яке знаходилось поблизу сучасного села Городок Волинської області. Населяли дуліби, бужани, волиняни (остання назва збереглася за населенням Волині). Відомими центрами Волинської землі були Володимир (Володимир-Волинський), Белз, Холм, Луцьк, Буськ, Червень, Кременець, Іскоростень (Коростень), Вручич (Овруч), Житомир та ін. У 1199 р. після приєднання Галицького князівства до Волинського сформоване Галицько-Волинське князівство. На Волині створений Волинський літопис (описує події 1261—1291 рр.)—складова частина Галицько-Волинського літопису. У другій половині XIV ст. Західна Волинь увійшла до Польщі; після Люблінської унії (1569 р.) Польща заволоділа всією Волинною. Наприкінці XVIII ст. Західна Волинь включена до царської Росії, а після першої світової війни західна її частина — до складу Польщі; Східна Волинь (Житомирщина) увійшла до Радянського Союзу. За даними перепису 1926 р. в східній частині Волині (Житомирська область) українці становили 80,9 % всього населення, росіяни — 6,4 %, євреї — 5,0 %, поляки — 4,4 %, німці — 2,8 %. В західній частині Волині українське населення становило близько 70 %, єврейське — 14 %, польське — 10%.

Поділля (Подільська земля, як синонім Поділля вживалася назва «Пониззя») — займало басейн лівих приток Дністра і Південного Бугу. Ця історико-географічна область уперше згадується в джерелах у середині XIV ст. (раніше її називали Пониззям). В середині XIV ст. Поділля захопила Литва (перед тим частиною його володіли татари). У 1430—1434 рр. Поділля відійшло до Польщі, після поділу якої Західне Поділля (сучасна Тернопільська область, крім північної її частини) включено до складу Австрії (1772 р.) і Східне Поділля — до складу Росії (1793 р.). До першої світової війни кордон між цими країнами проходив по р. Збруч. В Східному Поділлі були створені Подільське і Брацлавське намісництва, які в кінці XVIII ст. об'єднано в Подільську губернію.

Буковина — територія, розташована в межах сучасної Чернівецької області. Поділяється на Північну Буковину (крім Хотинського повіту, який входив до Бессарабії) і Південну Буковину, розташовану в межах Сучавського повіту Румунії (за даними перепису населення повоєнних років у Румунії нараховується понад 100 тис. українців; за матеріалами останнього перепису кількість українців становила 55 тис. чол.). Вся ця територія входила до Галицько-Волинського князівства (XII — перша половина XIV ст.). Південну Буковину заселяли волохи і слов'янське населення, Північну Буковину — слов'янське населення (ці слов'янські племена з часом стали складовою частиною української нації). У середині XIV ст. ця територія увійшла до Молдавського князівства, в XVI ст.—до Туреччини, в 1774 р.—до Австрії (Хотинський повіт з 1812 р. включений до Росії). У листопаді 1918 р. вся Буковина стала частиною Румунії.

У 1940 р. в Північній Буковині, де переважало українське населення, утворена Чернівецька область.

Покуття — невелика територія південно-східної частини Івано-Франківської області (на межі з Чернівецькою). Розташована між Дністром на північному сході та Черемошем на південному сході і утворює історико-географічну область, яку в джерелах

XVII—XVIII ст. називали «Кут» Галичини. Спочатку до Покуття входила також прилегла частина Карпат, включаючи Гуцульщину, пізніше (з XIX ст.)—лише передгірська частина.

Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна)—назва території Закарпатської області (Закарпатської Русі), яка вживалася в XIX — на початку XX ст. За даними перепису населення 1930 р. тут жило 71,3 % українців, 13 % євреїв, 1,8 % німців.

Бесарабія — територія між Дністром і Прутом, куди входить основна частина Молдавії, а також західна територія Одеської і південно-східна Чернівецької областей. В X—XIV ст. була в складі Київської та Галицько-Волинської Русі, з початку другої половини XIV ст.— Молдавського князівства, з 1812 р.— Росії, з 1856 р.— Румунії, з 1878 р.— знову Росії. Наприкінці 1917 р. тут була встановлена Радянська влада. З початку 1918 р. Бесарабія була включена до Румунії. Після утворення Молдавської РСР (2 серпня 1940 р.) Бесарабія увійшла до її складу; населені переважно українцями території відійшли до Української РСР (колишні Акерманський та Ізмільський повіти входять до Одеської, Хотинський повіт — переважно до Чернівецької обл.).

Правобережна Україна (Правобережжя) — назва сучасної центральної і західної частини України, яка згідно із Андрусівським перемир'ям 1667 р. перейшла від Росії до Польщі і перебувала в її складі до другого її поділу. До Правобережжя входили сучасні території Волинської, Рівненської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької і Кіровоградської, а також Київської (без Києва і його 30-40-верстної зони), Черкаської і Тернопільської областей. У 1793 р. ця територія відійшла до Росії і перебувала в її складі до 1917 р. Після першої світової війни більшість колишнього Правобережжя залишилася в складі Радянського Союзу (крім сучасних Волинської і Рівненської, а також частково північних районів Тернопільської областей, які були включені до складу Польщі). За даними перепису 1926р. українці становили тут 86,1 %. євреї — 7,6 %, поляки — 3,1 %, росіяни — 2,6 %.

Запоріжжя (Запорізький низ, Вольності Війська Запорізького низового) — територія південної і південно-східної частини України, куди входили сучасні Запорізька, Дніпропетровська, частково Полтавська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївської та Донецька області. Цією територією (початок XVI— кінець XVIII ст.) володіла Запорізька Січ. Кордони Запоріжжя в результаті частих воєн постійно змінювалися і проходили на півночі з Литвою (з 1569 р.— з Польщею); у період національно-визвольної боротьби Б.Хмельницького — з Україною, на північному сході і сході з Московією (пізніше Росією), на півдні — з Кримським ханством.

З кінця першої половини XVIII ст. і до ліквідації Запорізької Січі в Запоріжжі функціонували так звані паланки (округи) — адміністративно-територіальні одиниці управління. Найбільш залюдненими на Запоріжжі були північні лівобережні паланки — Орельська, Протовчанська і Самарська (тут переважало землеробство), найменш залюдненими Богардівська і Прогнойська (переважно рибальство і заготівля солі). Усього в Запоріжжі наприкінці XVIII ст. було 8 паланок.

Лівобережна Україна (Лівобережжя, Гетьманщина) — назва східної частини України (крім крайньої східної), яка згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. перебувала в складі царської Росії. Спочатку (зразу ж після об'єднання з Росією) корт і у вала певною автономією. У 1764 р. тут було остаточно скасоване гетьманське управління. З 1796 р. Лівобережна Україна одержала назву «Малоросійська губернія», з якої в 1802 р. було сформовано Полтавську і Чернігівську губернії. В 1783 р. козацькі полки перетворено в полки російської регулярної армії; в тому ж році остаточно закріпачено селян. Головними центрами торгівлі стали Ніжин, Глухів, Стародуб та ін В 1926 р. тут проживало 87,8 % українців, 8,6 % росіян, 2,8 % євреїв.

Слобідська Україна (Слобожанщина)— історична назва сучасної крайньої східної території УРСР (Харківська, східна частина Сумської, північна частина Донецької та Ворошиловградської областей) і прилеглих до неї районів РРФСР (південно західна ча-

стина Воронежської і Белгородської та південна частини Курської областей). З середини XVI ст. цю малолюдну тоді територію почали освоювати українські поселенці з правобережної і лівобережної частини Дніпра, Галичини та Волині. Одночасно цю територію стали заселяти поселенці з сучасних російських земель. У 1652 р українські переселенці заснували Суми, Острогозьк та інші поселення.

З українських переселенців у 50-х рр. XVII ст. створювалися козацькі слобідські полки. З XVIII ст. поступово обмежувалося козацьке самоврядування. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. посилювалося закріпачення селян і козаків. У 1765 р козацьке самоврядування ліквідоване, а Слобідська Україна включена до складу Слобідсько-Української губернії. В 1926 р. українці становили 64,2 і росіяни 35,4 %

Західна Україна (західні області України, західноукраїнські землі). Відносно невелика західна частина УРСР, яка після першої світової війни відійшла до Польщі. Чехословаччини і Румунії. Іноді мається на увазі територія, яка входила до складу Польщі. Частиною Західної України є Закарпатська Україна (Закарпатська обл.)

Східна Україна (східні області України, східноукраїнські землі, рідше — Велика Україна). Основна територія східної, центральної та південної частини республіки

Надніпрянина (Надніпрянська Україна, рідше — Придніпров'я, Подніпров'я)— велика територія правого і лівого берегів Дніпра, часто без чітко окреслених меж. В одних випадках включаються басейни правих і лівих приток, в інших Правобережна і Лівобережна Україна. В Придніпров'я та Подніпров'я в основному входять територія, яка прилягає до Дніпра в середній його течії (від Київської і Житомирської обл. на півночі, до Дніпропетровської та Кіровоградської обл. на півдні). Назви «Придніпров'я», «Подніпров'я» згадуються в документах і джерелах, особливо в XVI—XVII ст., коли ця територія була ареною широкої національно-визвольної боротьби українського народу і багатьох відомих народних повстань проти поневолювачів.

Гуцульщина. Територія проживання етнічної групи українців — гуцулів. Співпадає з крайньою південно-східною середньо- і високогірською частиною українських Карпат; розташована на південний схід від рік Лімниці та Торця — до державного кордону з Румунією. Включає частину території Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей.

Бойківщина — територія проживання етнічних українців — бойків. Входить переважно середньогірські та низькогірські райони Львівської, північно-західної частини Івано-Франківської та Закарпатської областей. Межа Бойківщини проходить між ріками Сяном і Лімницею в північно-східній частині Українських Карпат та між ріками Ужом і Торцем у південно-західній їх частині (Закарпатті). Вперше в літературі назва «Бойківщина» з'явилася на початку XIX ст. (1811 р.)

Лемківщина — територія, на якій проживали і проживають лемки. Включала землі середньогірських та низькогірських Карпат на північний захід р.Сяну до р.Попраду в межах сучасної Польщі, і включає територію, яка простягається на північний захід від р.Ужу в Закарпатті до р.Попраду в Чехословаччині. В воєнні роки в результаті переселення лемків з території, що увійшла до Польщі, Лемківщина тут позбавлена свого корінного етносу. З земель цієї етнічної групи українців у республіці залишилася вузька витягнута з південного заходу на північний схід смуга між р.Ужом та державним кордоном СРСР. Далі до р.Попрад (з південного сходу на північний захід) Лемківщина переважно в гірських умовах продовжується в Чехословаччині.

Брацлавщина — історико-географічна земля Поділля, створена в другій половині XVI ст. у період виникнення Брацлавського воєводства (пос.Брацлав, на північний захід від Вінниці). У XVIII ст. Брацлавське воєводство було ліквідовано.

Буджак (від турецького «кут»)— крайня південно-західна територія УРСР. Розташована на півдні міжріччя Дунаю і Дністра. Північна частина розміщена в Молдавській РСР і межує з Бесарабією, південна — в Одеській області і має вихід до Чор-

ного моря. В XVII—XVIII ст. тут кочувала Буджацька (Білгородська, Добруджська) орда. В 1812 р. відійшов (разом з Бессарабією) від Туреччини до Росії.

Північне Причорномор'я — сучасна територія центральних і західних областей, які прилягають до Чорного моря (Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська і Кримська обл.). Землеробське освоєння почалося пізно: в XVII—XIX ст. Раніше на цій території були античні держави Північного Причорномор'я; вона служила місцем пересування кочовиків, тут були утворені відомі Генуезькі колонії, Запорізька Січ.

Підросійська Україна — історико-географічна назва східної і центральної частини республіки, яка вживалася в літературі і побуті в кінці XIX — на початку XX ст. (особливо в Галичині). До її складу входила Слобожанщина, Лівобережна Україна, Правобережна Україна і Північна Таврія. Західна межа Підросійської України проходила по р.Збруч і далі на півночі по сучасній межі Львівської з Волинською та Рівненською областями (включаючи крайню північну територію Тернопільської області).

У літературі та джерелах часто зустрічаються назви історико-географічних та етнографічних земель (країв, областей), які хоч і не входять до складу республіки, проте тісно пов'язані з українським етносом, історією і культурою українського народу (в деяких районах українці живуть тепер).

Холмщина (Забужжя)—історико-географічна область, розташована в східній частині Польщі, на лівому березі р. Західного Бугу з центром у м.Холмі (теперішній Хелм). Місто засновано в XIII ст. князем Данилом Галицьким, який переніс сюди столицю Галицько-Волинської Русі (його поховано в підземеллі Холмського собору). Холмщина була складовою частиною Галицько-Волинського князівства до 1340 р.

В 1340—1377 рр. ця земля перебувала в складі Литви, 1377—1387 рр.— Угорщини, 1387—1795 рр. Польщі, в 1795—1809 рр.—Австрії, в 1809—1815 рр.— Варшавського герцогства, в 1815—1914 рр.— Росії. Чимало українців — греко-католиків, що тут проживали, після утиску царським урядом Брестської унії перейшли на римокатолицьку віру і згодом прийняли польську національність. Короткий час у 1919 р. Холмщина і прилеглі райони входили до Української Народної Республіки. Восени 1919 р. Холмщина відійшла до Польщі. На початку 30 рр. тут проживало 56,5 % польського і 31,6 % українського населення. Українське населення з Холмщини у післявоєнні роки в основному переселено в УРСР, а частково, як і із інших регіонів південно-східної частини Польщі (згідно з акцією «Вісла»), на її західні і північні землі.

Підляшшя (Підлясья)—історико-географічна область східної частини Польщі, розташованої на північ від Холмщини. У раннє середньовіччя входило до Київської Русі. Його заселяли східнослов'янські та литовські племена. З середини XIV ст. включено до складу Литви, після Люблінської унії (1569 р.)— до Польщі; після третього поділу Польщі (1795 р.) північна частина Підляшшя відійшла до Пруссії, південна — до Австрії, з 1815 р.— до Росії, з кінця 1919 р.— знову до Польщі. У післявоєнні роки українське населення, яке проживало в Підляшші, в основному було переселено в УРСР.

Пряшівщина — етногеографічна область Чехословаччини, розташована в східній частині Татр. Тут живуть, крім словаків, українці (русини), дуже близькі за етнічними ознаками до лемків.

Кубань — переважно територія Краснодарського краю. Сюди на початку 90 рр. XVIII ст. царський уряд виселив запорізьких козаків, виділивши їм близько 30 тис.км² землі. Козаків безпосередньо переселено з південної частини міжріччя Дністра і Південного Бугу на землі, які перед тим відійшли від Туреччини до Росії.

Відомо, що після зруйнування Запорізької Січі козаків було розпущено. У зв'язку з напруженням у відносинах між Росією і Туреччиною і наближенням війни царський уряд організував на початку 1787 р. з запорожців так зване Військо вірних козаків (формувати це військо доручили О.В.Суворову). Військо брало активну участь у Російсько-турецькій війні. В 1788 р. його перейменовано у Чорноморське козацьке військо; козаків

із сім'ями почали поселяти в назване міжріччя (з центром у м. Слободзеї, тепер Молдавська РСР).

З політичних міркувань (близько Задунайська Січ, центральна частина України) в 1792 р. цих козаків (25 тис. чол.) було переселено далі від батьківщини — на Кубань — для продовження військової служби на так званій Чорноморській кордонній лінії. Чорноморські козаки заснували на Кубані 40 курінних селищ і дали їм ті назви, що їх мали курені в Запорізькій Січі. Адміністративним центром став Катеринодар (тепер м.Краснодар). В наступні роки туди переселено частину колишніх козаків з Гетьманщини і прилеглих районів. Поселялися також вихідці з Росії, представники корінних народів Північного Кавказу (значна частина виїхала звідти в Туреччину).

На Кубані переважало чоловіче населення. В 1832 р. царський уряд примусово переселив туди кілька тисяч дівчат з Лівобережної України.

У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було об'єднане з Кавказьким лінійним козацьким військом і як окреме формування припинило своє існування.

У післяреволюційний період на Кубані, як і на більшості земель Північного Кавказу, в результаті воєнних дій у роки громадянської війни і в наступний період населення Кубані зменшилося.

У 30-х роках демографічна ситуація суттєво змінилася. Північний Кавказ відносився до регіону, який зазнав найбільших втрат в результаті голоду 1932—1933 рр., про що можна судити з матеріалів офіційної статистики. Хоч ці матеріали не дозволяють зробити висновку про втрати від голоду через їх обмеженість (не враховано даних 1933р., коли голод був найбільший), але вони дають змогу зробити територіальне співставлення про ці втрати. Якщо в 1931 р. природний приріст населення УРСР становив +13,0 ‰, то в 1931 р. —4,0 ‰. На Північному Кавказі (враховано Кубань, Ставропілля і західну частину Калмикії) відповідні показники становили +14,5 ‰ і —46,6 ‰. Різниця в природному прирості населення на вказані роки становила в УРСР 17 ‰, на Північному Кавказі —61,1‰. В абсолютних цифрах ці втрати дорівнювали: в УРСР — 127 тис.чол., на Північному Кавказі — 534 тис. чол.

В етнічному відношенні населення Північного Кавказу виділялося високим процентом українців, особливо деякі райони Ростовської області. За даними перепису 1926 р. в останніх проживало 2115 тис. чол., в тому числі 1348 тис. українців (63,8 % всіх жителів), 599 тис. росіян (28,4 %), 15 тис. німців (0,7 %) і т. д. В східній частині Північного Кавказу (крім районів національних автономій) із змішаним російсько-українським населенням нараховувалося 3500 тис.чол., в тому числі 1170 тис. українців (33,4 %), 2005 тис. росіян (57,3 %), 55 тис. німців (1,6 %). Усього в названому регіоні (в західній та східній його частині) нараховувалось 2,5 млн українців.

У наступні роки сталінської реакції відбулися зміни в національному складі населення Кубані та інших районах Північного Кавказу, яких за своїми масштабами і антигуманними методами не знає в останні десятиріччя світова історія. Досить сказати, що тут за відносно короткий час між переписами 1926—1979 рр. кількість українців зменшилася з 2,5 до 0,6 млн чол.

Причини змін в етнодемографічній структурі населення Кубані вимагають глибокого наукового вивчення. Але безперечним є те, що ці зміни проходили в умовах масових репресій, штучного голоду, виселення на Сибір жителів багатьох кубанських і ставропольських станиць, вимушеної відмови людей від своєї національності.

При цьому необхідно підкреслити, що населення Кубані, як і інших прилеглих районів Північного Кавказу (причому всіх національностей), мабуть, найбільше в Радянському Союзі постраждало в період жорстокого сталінізму (особливо голоду початку 30-х років) і «тихого» брежнєвського застою.

